

ॐ
आचार्य श्री भ्रातृचन्द्रसूरि ग्रन्थमाला (२९)

श्रीनेमिचन्द्र सैद्धान्तिक कृत
षड्द्रव्य संग्रह.

मूल तथा शुद्ध गुजराती भाषान्तर सहित.

मूलना बालबोध कर्ता,

पार्श्वचन्द्रगच्छीय पंडित श्री रामचन्द्रमुनि

प्रकाशन-प्रेरक,

मुनि श्री कनकचन्द्रजी

प्रकाशक,

श्री जैन इंडिस्ट्रीज सरस्वती सभा तरफ जी

शाह गोकुलदास मंगलदास

शामझानी पोस्ट—जमनावादा

मूलना बालबोध उपर जी शुद्ध गुजरातीमा

भाषान्तर कर्ता,

शास्त्री गिरिजाशंकर मयाशंकर म्हेता

माडवीना पोस्ट—जमनावादा

विकानेरनिवासी श्रावक तरफ जी

भेट

विक्रम सं० १९८६

॥ श्रीभ्रातृचन्द्रसूरिपट्टपदी ॥

“ग्रहराज आज साँयसे घसी बजा गयो” इत्यनेन रागेण गीयते॥

श्रीभ्रातृचन्द्रसूरिराजमर्थदायक ।

भजस्व हे सखे गुरुं विरागिनायकम् ॥ टे० ॥

ससारमेतमुज्झितु समीहसे यदा ।

मुक्तिं च यातुमिच्छसि प्रमोदतस्तदा श्रीभ्रातृचन्द्र ॥१॥

प्रवेशमीहसे यदा धियो निवेशने ।

तदा मन प्रसारयेर्ममोपदेशने ॥ श्रीभ्रातृचन्द्र ॥२॥

करालकाल एष सनिधौ समागतः ।

किमीक्षसे विनश्वर फल हि रागत ॥ श्रीभ्रातृचन्द्र ॥३॥

विहाय कर्म शास्त्रमर्म धर्मकर्मणे ।

ग्रहीतुमीहसे यदा तदा सुशर्मणे ॥ श्रीभ्रातृचन्द्र ॥४॥

श्री पार्श्वचन्द्रसूरिराजवशदीपक ।

मुमुक्तिराजधानिकाध्वन समीपकम् ॥ श्रीभ्रातृ ॥५॥

तप प्रकर्षनिर्जितोरुपश्रवसायक ।

महानिदेशनासुधारसप्रपायकम् ॥ श्रीभ्रातृचन्द्र ॥६॥

नित्यानन्देन रचिता भाईलालेन गापिता ।

आचार्यभ्रातृचन्द्रस्य पट्टपद्यास्ता मुखाम्बुजे ॥७॥

समीपयतीति समीपकस्त-मुक्तिराजधान्याः समीप्यदर्शकम्

નિવેદન

મુમુક્ષુ વાચક ! આ સસાર અરણ્ય, અનાયનત હોઈ તત્પતિત સર્વ જીવાત્માને દુર્નિષ્ક્રમ જો કે અવશ્ય જણાય છે પણ તે વિપમાતિવિપમ વિલક્ષણ અરણ્યમાથી અનેકાનેક આત્માઓ ઊટકી-સરીને સ્વામીષ્ટ સુખનિધાન સ્થાને પીરાજી રહ્યા છે તેઓ એ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનના પરમાતિપરમ સુખામ્વાદનો જે અનુભવ અત્રાપિ કરે છે, લોકશિખરે સ્થિતિ કરી ઝનિર્વચનીય પરમાનંદને જે સપૂર્ણ ભોગવે છે અને કેવલ સ્વાનુભવગમ્ય-અવાન્ય લોકોત્તર સતોષને જે સપાદન કરે છે-તે સર્વનું મૂલ, તે મહાન આત્માઓની સર્વામિનત્ર અને વિશ્વવત્ર ધર્માનુષ્ઠાન તત્પરતા-ધર્મની અને પોતાની વાસ્તવિક શ્રોતશ્રોતતા એજ છે, નહિ કે 'ધર્મ, યર્મ' એ પ્રકારની ઉપલક-વાદમાત્ર જલ્પના ! આપણે જો સત્યતાપૂર્ણ મુમુક્ષુ હોઈએ, તે જગત્પૂજ્ય સિદ્ધાત્માઓના નિષ્પક્ષપાતી અનુયાયીઓ હોઈએ અને તત્કથિત સર્વ સિદ્ધાતોના અટલ પૂજારી હોઈએ તો નિ શક આપણી પણ તેજ સ્થિતિ-તેજ લોકોત્તર સ્થાનની યોગ્યતા કેમ ન સમજે ? તેવી અલૌકિક યોગ્યતા સપાદન કરવા તે પુણ્યાત્માઓની અલૌકિક પ્રગતિને આપણે અનુસરવું જોઈશે, તેમણે રચેલા મૂકો વૃત્તિઓ-માપ્યોનો આપણે પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઈશે

તે અભ્યાસદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલુ જ્ઞાન મનસા-વચસા-સ્મરણ
આપણા શબ્દ-આખ્યન્તર આચારોમા ઉતારતુ જોડશે આપણ
આપણા આ યાત્રિક માર્ગમા વિશેષ પ્રગતિ કરવા જો તૈયાર
થડે નો આપણી સામે તે પુજ્ય પરિવાત્માઓએ દેખાતા વગ
મોટા માનનો સ્વદા કરી મૂક્યા છે કે જે દ્વારા પરમ ઉત્કૃષ્ટ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ અને તે દ્વારા વાનનિષ્ઠની ઉચ્ચ વક્ષામા
જડ પદોની શક્તિ

કદાચ કોઈ કહે કે આધુનિક અતિ અલ્પ ઘલવાળા
જીવો, તે તે અતિવિસ્તૃત મુત્રો-વૃત્તિઓ-ચૂર્ણિઓ-ભાષ્યોનુ
પરમ દુરવગાહ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજવા ઘણાજ અસમર્થ હોઈ તે
તે જ્ઞાનીરૂપિત સિદ્ધાંતોનુ અધ્યયન કરવા અલ્પ સરવામાજ
વંદાર આવે છે અને વીજા કેટલાક અતિશય નિર્વજ જીવો
તે સિદ્ધાંતગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા અશક્તિ ઉત્પન્ન ઇચ્છા-
વાળા હોય છે છતાં તે તે ગ્રંથોની વિષમતા જોઈ નાસીપાસ
થાય તે તેનુ કેમ? આ કથનનો ઉત્તર અતિસરળ છે તે તે
સૈદ્ધાંતિક ગ્રંથો મળે કદાચ દુરવગાહ હોય તો પણ તે તે
ગ્રંથોમા રહેલુ દિવ્ય જ્ઞાન આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ગીતા નાના
ગ્રંથોમા સરલતા અને સુગમતાપૂર્વક આપણી સમજ ઉતારી
આપેલુ છે, જેનો આ એકજ નમુનો જુઓ-‘ શ્રી નેમિચન્દ્ર
સૈદ્ધાન્તિકૃત પદ્ધત્યસગ્રહ ’ આ અપૂર્વ ગ્રંથ, જૈન દર્શનના
મુખ્ય સિદ્ધાંતને સરેસર સરલતા અને સુગમતા પૂર્વક સમ
જાવે છે તેમા પણ તે ગ્રંથ ઉપર શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છીય શ્રી

રામચન્દ્ર મુનીશ્વરે બાલ જીવોના ઉપકારાર્થે સુદર બાલબોધ લખો ઘણોજ ઉપકાર કર્યો છે અને જૈન યર્મના અનુપમ સિદ્ધાંતનું પ્રકટીકરણ કરી અભ્યાસી મુમુક્ષુને માર્ગદર્શનું કામ કરી પતાવ્યું છે આ ગ્રન્થ ઉપર ચાલબોધકાર શ્રી રામચન્દ્ર મુનિ, 'પદ્મદ્રવ્યસંગ્રહ' ગ્રન્થનો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરતા આ પ્રમાણે લખે છે -

“ ન વેત્તિ દ્રવ્યાણિ જિનોદિતાનિ

સ નૈવ જૈન સ્વલ્પ મૂઢચેતન ॥

તં દ્રવ્યબોધાય પઠતુ સાદરા

શ્રી નેમિચન્દ્રોદિતદ્રવ્યસંગ્રહમ્ ॥૧॥

જે મનુષ્ય જિન ભગવાને કહેલા જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યોને જાણતો નથી તે જૈનજ નથી કેમકે તે મૂઢચેતન છે- જીવ-અજીવાદિ દ્રવ્યો સમજવામા મૂઢ છે-અજ્ઞાન છે, માટે જીવાદિ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન જો કરવું હોય તો શ્રી નેમિચન્દ્રકૃત દ્રવ્ય સંગ્રહનો સ્વતંત્રી અભ્યાસ કરવો જોઈએ ”

દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રંથના મૂળ કર્તા શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિક, ક્યારે કયા પ્રદેશમા યયા તે કહી મઠી શકતું નથી પણ દ્રવ્ય-સંગ્રહ ઉપર ચાલબોધ કરી મદ્દાન ઉપકાર કરનાર મુનિ શ્રી રામચન્દ્રનો સમય તો તેમણેજ આ ગ્રંથના આદિ-અંતમા આપેલા આ લખાણ ઉપરથી સહેજ સમજી શકાય છે. જેમકે,

“શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિપ્રવર્તિતગચ્છીયોપાધ્યાય-
શ્રીહીરાનન્દચન્દ્રગુરુચરણયુગલ પ્રણતિવિષયીકૃત્ય-
વાલાનામુપકારાય રામચન્દ્રેણ ભાવયા ॥

દ્રવ્યસમગ્રહશાસ્ત્રસ્ય વ્યાખ્યાલેશો વિતન્યતે ॥૧॥

શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિ પ્રવર્તાવેલા ગચ્છના ઉપાધ્યાય શ્રી
હીરાનન્દચન્દ્ર ગુરુના ચરણમા પ્રણામ કરી હું રામચન્દ્ર, ગલ
જીવોના ઉપકારાર્થે આપામા-ગલમોધમા દ્રવ્યસમગ્રહ શાસ્ત્રની
અલ્પ વ્યાખ્યા-નાનું વિવરણ રચું છું ”

બહી ડેરટે ગ્રન્થની અતે પણ આ પ્રમાણે શ્લોક તેમણે
પોતેજ આપેગે છે —

શબ્દન્યાયાગમાદિશ્રુતસદ્વગમાપાનિર્ધીના ગુરુણા
હીરાનન્દેન્દુનામ્ના ચરણયુગલયો સેવયા સિદ્ધબોધ ।
ધર્માર્થી રામચન્દ્રો મૃદુલતરાધિયા હેતવે વાલબોધ ।
દ્રવ્યાદે સમગ્રહસ્ય વ્યલિખદવત્કંતસ્ય ટીકાવિલોમ્ય

॥ ૧ ॥

‘ મારા ગુરુ-નામે શ્રી ઉપાધ્યાય હીરાનન્દ ચન્દ્ર, વ્યા
કરણ શાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર તથા આગમશાસ્ત્ર સમગ્રી ઉત્તમ જ્ઞાનના
સમુદ્ર સમાન હતા અને તેમના ચરણયુગલની સેવા કરી મને સર્વ
પ્રકારનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે ધર્મની રચનાયાઝા મેં-રામચન્દ્રે,
અતિ મૃદુ બુદ્ધિવાળા-વાઝા જીવાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે’

દ્રવ્ય સગ્રહ ગ્રન્થનો આ વાલ્મીકી, તે ગ્રન્થની ટીકા જોડ-વિ-
ચારીને સક્ષેપમા લખ્યો છે ” ગ્રન્થની આદિ-અતમા આપેલા
તેમના આ લખાણ ત્રી સિદ્ધજ થાય છે કે, મુનિશ્રી રામચન્દ્ર,
શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરિપ્રવર્તિત ‘પાયચન્દ’ ગચ્છના હતા અને
તેમનો સ્થિતિકાન્ધ શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂરિના સ્થિતિકાન્ધનો ઉત્તર
કાલ્કજ લગભગ ગણાય તેમણે ઝલેલા વાલ્મીકી ઉપરથી
જણાય છે કે, તેઓની વિદ્વત્તા તથા આગમજ્ઞાનીતા અપૂર્વ
હતી દ્રવ્યસગ્રહના મૂળ આશયને વરાવર લક્ષ્યમા લઈ દરેક
ગાથાઓ ઉપર તેમણે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે અને આ ઉત્તમ
ગ્રન્થ તેમના વાલ્મીકી જ ઉત્તમોત્તમ પની કાવ્યો છે
આવા આવા ગ્રંથો સ્વરેસ્વર અતિ અલ્પ મતિવાળા હરકોડને
સિદ્ધાંતના માર્ગદર્શક બને તેમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી જ

મુનિશ્રી રામચન્દ્રકૃત વાલ્મીકીસહિત આ પદ્મદ્રવ્ય-
સગ્રહ ગ્રન્થની એક પ્રત તથા ચોપડો, અમદાવાદ-શામળાની
પોલ-પાયચન્દ ગચ્છના-ઉપાશ્રય જ્ઞાનમહારમાશ્રી શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રસૂરી-
શ્વરના શિષ્યપ્રવર મહારાજશ્રી જયેતેન્દ્રજી મહારાજના પ્રશિષ્ય
મુનિશ્રી કનકચન્દ્રજીએ શોધી કાઢ્યો અને પણ તેમની પ્રેરણા-
થી જ સામાન્ય સર્વ ગુર્જર પ્રજાને સ્પષ્ટ ગુજરાતીમા આ ગ્રન્થનું જ્ઞાન
મળી શકે તે માટે તેમણે આ ગ્રન્થના વાલ્મીકીનું શુદ્ધ ગુજરાતી
માપાતર કરી આપનાનું કામ મને સોંપવામા આવ્યું મેં આ
ગ્રન્થના વાલ્મીકીને શુદ્ધ ગુજરાતીમા લખ્યો છે પણ વાલ્મી-
કીકૃતના મૂળ આશયને જાળવી રાખવા સ્વાસ્થ્ય લક્ષ્ય

“શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂર્તિપ્રતિતગચ્છોપાધ્યાય-
શ્રીહીરાનન્દચન્દ્રગુરુચરણયુગલં પ્રણતિપિપરીટ્ય-
ઘાલાનામુપકારાય રામચન્દ્રેણ ભાષયા ॥

દ્રવ્યસમ્પ્રહશાસ્ત્રસ્ય વ્યાખ્યાલેશો નિતન્યતે ॥૧॥

શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂર્તિ પ્રતિતિ ગચ્છના ઉપાધ્યાય શ્રી
હીરાનન્દચન્દ્ર ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કરી હું રામચન્દ્ર, ગાઢ
જીવોના ઉપશરાર્થે ભાષામાં-ગાંધીધર્મા દ્રવ્યસમ્પ્રદ શાસ્ત્રની
અલ્પ વ્યાખ્યા-નાનું વિવરણ રચું છું ”

બડ્ડી છેવટે ગ્રંથની અંતે પણ આ પ્રમાણે શ્લોક તેમણે
પોતેજ આપેલો છે —

શબ્દન્યાયાગમાદિશ્રુતસદ્વગમાપા નિર્ધીના ગુરુણા
હીરાનન્દેન્દુનામ્ના ચરણયુગલયો સેવયા સિદ્ધબોધ ।
ધર્માર્થી રામચન્દ્રો મૃદુલતરધિયા હેતરે વાલબોધ ।

ઉચ્ચાદે સમ્પ્રહસ્ય વ્યલિલિખદવહુકતસ્ય ટીકા ચિલ્લાંમ્ય
॥ ૧ ॥

‘ મારા ગુરુ-નામ શ્રી ઉપાધ્યાય હીરાનન્દ ચન્દ્ર, વ્યા-
ખરણ શાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર તથા આગમશાસ્ત્ર સમગ્રી સત્તમ જ્ઞાનના
સમૃદ્ધ સમાન હતા અને તેમના ચરણયુગલની સેવાથી મને મર્મ
પ્રકારનું જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે ધર્મની રૂઝગાઝા બે-રામચન્દ્રે,
મૃદુ બુદ્ધિવાળા-ગાંધી જીરોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે

દ્રવ્ય સગ્રહ ગ્રન્થનો આ ગાલગોષ, તે ગ્રન્થની ટીકા જોઈ-વિ-
ચારીને સહેપમા લખ્યો છે.” ગ્રન્થની આદિ-અતમા આપેલા
તેમના આ લઘ્વાણથી સિદ્ધજ થાય છે કે, મુનિશ્રી રામચન્દ્ર,
શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂરિમર્તિત ‘પાયચન્દ’ ગચ્છના દત્તા અને
તેમનો સ્થિતિકાઠ શ્રી પાર્શ્વચન્દ્રમૂરિના સ્થિતિકાઠનો ઉત્તર
કાઠજ લગભગ ગણાય. તેમણે લખેલા ગાલગોષ ઉપરથી
જણાય છે કે, તેઓની વિદ્વત્તા તથા આગમનાનીતા અપૂર્વ
હતી દ્રવ્યસગ્રહના મૂળ આશયને ગરાગર લક્ષ્યમા લઈ દરેક
ગાથાઓ ઉપર તેમણે સારો મકાશ પાડ્યો છે અને આ ઉત્તમ
ગ્રન્થ તેમના ગાલગોષથી જ ઉત્તમોત્તમ બની શક્યો છે
આવા આવા ગ્રંથો સ્વરેસ્વર અતિ અલ્પ મતિવાળા દરકોડને
સિદ્ધાતના માર્ગદર્શક બને તેમા કંઈ આશ્ચર્ય નથી જ.

મુનિશ્રી રામચન્દ્રકૃત ગાલગોષસહિત આ પદ્ધત્ય-
સગ્રહ ગ્રન્થની એક મત તથા ચોપડો, અમદારાદ-શામલાની
પોઠ-પાયચન્દ ગચ્છના-ઉપાશ્રય જ્ઞાનમહારમાથી ભ્રાતૃચન્દ્રમૂરી-
શ્વરના શિષ્યમવર મહારાજશ્રી જયન્તેન્દ્રની મહારાજના મશિષ્ય
મુનિશ્રી વનરુચન્દ્રની પાસેથી કાઢ્યો અને પછી તેમની પ્રેરણા
થી જ સામાન્ય સર્વ ગુર્જર પ્રજાને સમુદ્ર ગુજરાતીમા આ ગ્રન્થનું જ્ઞાન
મળી શકે તે માટે તેમણે આ ગ્રન્થના ગાલગોષનું થુદ ગુજરાતી
માપાતર કરી આપવાનું કામ મને સોંપવામા આવ્યું મેં આ
ગ્રન્થના ગાલગોષને થુદ ગુજરાતીમા લખ્યો છે પણ ગાલ-
ગોષકર્તાના મૂળ આશયને જાણવી રાસવા ત્યાસ લક્ષ્ય આપું

विषय	गाथा
४० मोक्षना कारण सम्यक्त्वादि गुणोनु स्वरूप	४१
४१ सम्यग्ज्ञानस्वरूपस्थान	४२
४२ सम्यग्ज्ञान स्वरूप	४३
४३ छद्मस्थाने प्रथम दर्शन अने ते पछी ज्ञान पण रेबलने यत्र एक माथे	४४
४४ धीतरागचारित्र्यु माधुर्य सगगचारित्र्य	४५
४५ सगगचारित्र्यसाध्य धीतराग चारित्र्य	४६
४६ ध्यानपञ्चकथन	४७
४७ ध्यातानु अभ्यास	४८
४८ पदस्थ-पिंडस्थ-रूपस्थ-स्वरूपातीत-ए चार प्रकारना ध्यानपैकी पदस्थ ध्यान	४९
४९ जरिहतादि पंच परमेष्ठिनु ध्येय स्वरूप	५०
५० निद्रा परमेष्ठिनु ध्येय स्वरूप	५१
५१ जाचाय परमेष्ठिनु ध्येय स्वरूप	५२
५२ उपाध्याय परमेष्ठिनु ध्येय स्वरूप	५३
५३ माधु परमेष्ठिनु ध्येय स्वरूप	५४
५४ निद्रायदृष्टि ध्यान	५५
५५ शुद्धपरिणतिद्वारा निद्राय ध्यान	५६
५६ तप-श्रुत आदि ध्यानसामग्रीनी अवश्य उपादेयता	५७
५७ प्रयत्नकर्तानी निरभिमानिता	५८

શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિકકૃત

—પદ્ધત્યસગ્રહ—

૩

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર.

મ ગણાચરણ.

સૂત્ર—(ગાથા)

જીવમજીવ દઢ્ઠં જિણવરવસહેણ જેણ ણિદ્દિઠ્ઠં ॥
દેવિદવિદવંદ વંદે ત સઘ્ઠદા સિરસા ॥ ૧ ॥

અર્થ.—ગણધરાદિ જિનોમા-કેયલી મગવાનોમા, જેઓ સર્વ-
શ્રષ્ઠ છે, જેમણે, ચેતનાલક્ષણ જીવદ્રવ્ય તથા અચેતનાલક્ષણ
ધર્મ-અવર્મ-કાલ-આકાશ-પુદ્ગલ-૫ પાંચ પ્રકારના અજીવ-
દ્રવ્ય દર્શાવ્યું છે—કહ્યું છે અને જેમણે ૬૪ દેવેન્દ્રો નિત્ય વદન કરે
છે, તે શ્રી તીર્થંકર દેવને નમ્ર મસ્તકે હુ સર્વદા વહુ હુ—નમુ હુ ૧-

सूत्र—(गाथा)

जीवो^१ उद्यओ^२गमओ^३ अमुत्ती^४ कंत्ता^५ संदेहपरिमाणो^६ ॥

भोक्ता^७ संसारत्थो^८ सिद्धो^९ सो विस्संसो^{१०}द्वुगई^{११} ॥ २ ॥

अर्थ—जीव—आत्मा उपयोगमय ठे—अर्थात् ज्ञानोपयोगमय अने दर्शनोपयोगमय छे, साराश के आत्मा निश्चय नयनी अपेक्षाए शुद्ध ज्ञान—दर्शनोपयोगमय छे अने व्यवहारनी अपेक्षाए क्षायोपशमिक ज्ञानोपयोगमय तथा दर्शनोपयोगमय छे बली आत्मा अमृत छे—मूर्तिमान नयी, जो के, व्यवहारनी अपेक्षाए जीव कमाधीन होइ मूर्तिमान छे पण निश्चयनी अपेक्षाए जीव अमृतज छे बली जीव कर्ता छे, जो के, निश्चय-दृष्टि आत्मा द्रव्य—कर्म—भावादिनो कर्ता नवीन पण व्यवहार दृष्टि तेमा कर्तृत्व छे, आत्मा स्वदेहपरिमाण छे, एहने पोताना शरीर जेवडा प्रमाणनो छे, जो के निश्चय अपेक्षाए आत्मा लोकानाश्रव्यापी छे तोपण व्यवहारदृष्टि ते स्वदेह-प्रमाण छे आत्मा सुखदुखादिनो भोक्ता छे—कर्मजन्य सुख-दुखने योगवे छे, ते पण व्यवहारदृष्टि ज निश्चयदृष्टि तो आत्मा सहजसुखामृतनो भोक्ता छे बली आत्मा संसारस्थ छे—एहछे के, व्यवहारवी द्रव्य—ज्ञान—काल—भव—भाव ए पंच प्रकार—पुद्गलपरावर्तकक्षण संसारमा स्थिति करनारो छे, पण

નિશ્ચયથી તો આત્મા સિદ્ધ છે. જો કે વ્યવહારદૃષ્ટિએ રાગ-
દ્વેષના પરિણામવશાત્ અસિદ્ધ છે, પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો તે સિદ્ધ
છે તેમજ આત્મા વિશ્વની ઉપર ગતિ કરનારો છે—ઊર્ધ્વ ગતિ-
માન છે, જો કે વ્યવહારથી કર્મસંગ્રહને લીધે ઉચ-નીચ-તિર-
છી ગતિ કરે છે, પણ નિશ્ચય અપેક્ષાએ તેમ નથી ૨

આ ત્રીજી ગાથામા જીવદ્રવ્યનુ નવ પ્રકારે વ્યાખ્યાન
સામાન્યરૂપે જણાવ્યું છે, તેજ નવપ્રકારનુ વિશેષ વ્યાખ્યાન
હવે પછીની વાર ગાથાઓથી કરે છે —

સૂત્ર--(ગાથા)

તિક્કાલે ચતુષાણા ડાદિયવલમાડ આણપાણો ચ ॥
વવહારા સો જીવો ણિચ્છયણયદોદુચેયણાજસ્સ ॥૩॥

(આ ગાથામા જીવ શબ્દનો અર્થ વિસ્તારથી દર્શાવ્યો છે)

અર્થ --ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાઠમા પ્રાણ
ચાર છે પહેલો ઇન્દ્રિયપ્રાણ, બીજો ચલપ્રાણ, ત્રીજો શ્વામો-
ચ્છ્વાસ પ્રાણ અને ચોથો આયુપ્રાણ છે. અર્થાત્ શુદ્ધ ચેતના-
રૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત એવો જે અશુદ્ધ ચેતનારૂપ પ્રાણ તે
ઇન્દ્રિયપ્રાણ છે, અનતગીર્યરૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત ત્રણો
જે મનોચલ-વચનચલ-કાયચલરૂપ પ્રાણ તે ચલપ્રાણ છે, અ-
નાદિ અનત આત્મદ્રવ્યની સત્તારૂપ નિશ્ચયપ્રાણથી વિપરીત સા-
દિસાતરૂપ જે પ્રાણ તે આયુ પ્રાણ છે અને અનતમુલરૂપ નિશ્ચ-
યપ્રાણથી વિપરીત જે અલ્પમાત્ર સ્વેદનિવૃત્તિરૂપ પ્રાણ છે તે

શ્વાસોચ્છ્વાસ માણ કહેવાય છે. આ ચાર વ્યવહાર માણના ઉત્તર મેદ ૧૦ છે. જેમકે -ઇન્દ્રિય માણના પાંચ મેદ છે, ચલમાણના ત્રણ મેદ છે, આયુ'માણ એક છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસ માણ પણ એક છે એમ એકદર દશ માણ પ્રસિદ્ધ છે આ માણોને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાલમાં જે ધારણ કરે છે તેને જીવ કહેવામાં આવે છે, નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ ચેતનારૂપ નિશ્ચયમાણને જે ધારણ કરે છે તે જીવ કહેવાય છે ૩

ઉપરની ગાથામાં જીવાધિનાર કહ્યો, હવે ઉપયોગાધિકાર કહેવાય છે -

સૂત્ર—(ગાથા)

ઉવઓગો દુવિયપ્પો દસણણાણં ચ દસણ ચઉધા॥
ચરકુ-અરકુ-ઓહી-દસણમથ કેવલ ણેય ॥૪॥

અર્થ—ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે, એક દર્શનોપયોગ અને બીજો જ્ઞાનોપયોગ તેમાં દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે, એક ચક્ષુર્દર્શનોપયોગ, ત્રીજો અચક્ષુર્દર્શનોપયોગ, ત્રીજો અવધિદર્શનોપયોગ અને ચોથો કેવલ દર્શનોપયોગ જાણવો આ ચાર પ્રકારના દર્શનોપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે - નેત્ર-દ્વારા જે દર્શન-જ્ઞાન તે ચક્ષુર્દર્શનોપયોગ છે, નેત્ર સિવાયની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે જ્ઞાન તે અચક્ષુર્દર્શનોપયોગ છે અને અવધિદર્શનાવરણના સયોપશમથી અવધિ-મર્યાદા

પ્રમાણમા જે દર્શન-જ્ઞાન તે અવધિદર્શનોપયોગ છે. આ ત્રણ દર્શનોપયોગોને સાયોપશમિક દર્શનોપયોગ કહેવામા આવે છે જે લોકાલોક પદાર્થનુ દર્શન-જ્ઞાન તે ચોથો કેવલ દર્શનોપયોગ છે આ ચોથા દર્શનોપયોગને સાયિક દર્શનોપયોગ કહેવામા આવે છે. ૪

ઉપયોગના ત્રે પ્રકારપૈકી દર્શનોપયોગનુ સ્વરૂપ કહ્યું, ૪વે જ્ઞાનોપયોગનુ સ્વરૂપ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જાણં અદૃવિયત્ત્વં મદિસુદઓહીઅણાજાણાણિ॥
મજ્જાપજ્જવકેવલમવિ પચ્ચરુકપરોક્કમેય ચ ॥૫॥

અર્થ —જ્ઞાનના (જ્ઞાનોપયોગના) આઠ ભેદ છે. મતિ અજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભગજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન.પર્યવજ્ઞાન તથા કેવલજ્ઞાન-એ આઠ ભેદ છે આ આઠ પ્રકારના જ્ઞાનપૈકી કેટલાક પ્રત્યક્ષ છે અને કેટલાક અપ્રત્યક્ષ છે, એટલે કે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન તથા શ્રુતજ્ઞાન- એ ચાર પરોક્ષ કહેવાય છે. જો કે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉત્પન્ન થનાર મનિજ્ઞાન વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ છે તો પણ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તે પરોક્ષ છે. વિભગજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન તથા મન પર્યવજ્ઞાન-એ ત્રણ જ્ઞાન એકદેશ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને કેવલજ્ઞાન સર્પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે આ આઠ ભેદ પૈકી ત્રણ અજ્ઞાન તથા ચાર જ્ઞાન તે સાયોપશમિક છે અને કેવલજ્ઞાન

શાયિક છે. તેમજ ત્રણ અજ્ઞાન તે વિધ્યાદૃષ્ટિને ઉત્પન્ન થાય છે અને વાકીના સર્વ જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્ર—(ગાથા)

અદૃચ્ચુણાણદસણસામણ્ણ જીવલરકણં મણિય'
વવહારા સુદ્ધણયા સુદ્ધ પુણ દસણં ણાણ ॥૬॥

અર્થ —પરીતે વ્યવહારદૃષ્ટિજીવનુસામાન્ય લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું કે જીવ-આત્મદ્રવ્ય, પૂર્વોક્ત આઠ જ્ઞાનમય છે-અર્થાત્ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ આત્મા, આઠ પ્રકારના જ્ઞાનમય તથા ચાર પ્રકારના દર્શનમય છે પણ શુદ્ધ નવ દૃષ્ટિને નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આત્મા શુદ્ધ દર્શન-કેવલ દર્શન, શુદ્ધ જ્ઞાન-કેવલ જ્ઞાનમય છે ૬

‘આત્મા ઉપયોગમય છે’ એ વાત કહી, હવે આત્માનું અમૂર્તપણું સમજાવે છે --

સૂત્ર—(ગાથા)

વન્નરસપવ્વગંધા દો ફાસા અદ્દ ણિચ્છયા જીવે ॥
ણો સતિ અમુત્તિ તદો વવહારા મુત્તિ વધાદો ॥૭॥

અર્થ —ઘોઝો-પીઝો લીલો-લાલ-ફાઝો એ પાંચ વર્ણ રંગ, તીલ્લો-ઠૂલો-તુરો-સાદો-મીઠો-એ પાંચ રસ, મુગ્ધ અને દુર્ગન્ધ-એ ત્રે ગન્ધ તથા ઉષ્ણ-શીતલ-મૃદુમાર-કર્કશ-ચિક્ષ્ણ-રુક્ષ-ગુન્ધ(મારો)-લઘુ(હલકો)-એ આઠ સ્પર્શ-અવીસ ગુણો સહિત જે પદાર્થ તે મૂર્ત કહેવાય છે-પૌદ્ગલિવ

છે. આ વીસ ગુણો, નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જીવમા આત્મદ્રવ્ય-
મા નથી માટે તે અમૂર્ત છે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ અનાદિ
એવા આઠ પ્રકારના કર્મોના વધથી આત્મા-જીવ, જો કે
મૂર્ત છે, (પણ નિશ્ચય-દ્રષ્ટિએ અમૂર્ત જ છે) ૭

હવે આત્મા, નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ-પુદ્ગલ કર્મનો
કર્તા નથી પણ વ્યવહારનયે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિભાવ પરિ-
ણામને વશ થઈ કર્મનો કર્તા છે, એવા આશયથી કહે છે:-

સૂત્ર—(ગાથા)

પુગલકમ્માદીણ કત્તા વવહારદો દુ ણિચ્છયદો ॥

ચેદ્દણકમ્મા ણાદા સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં ॥ ૮ ॥

અર્થ —આત્મા, વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનાવરણ વગેરે
આઠ પુદ્ગલ કર્મોનો, (તેમજ ‘આદિ’ શબ્દથી) ઔદારિક-
વૈક્રિય-આહારકરૂપ નોકર્મનો તથા ઘટપટાદિ વાહ્યવસ્તુનો કર્તા
તે, પણ નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ આત્મા, ચેતનકર્મા છે-અર્થાત્
અશુદ્ધ નિશ્ચયની દ્રષ્ટિએ આત્મા, કર્મસંવધથી ઉત્પન્ન થનાર રાગ-
દ્વેષ-મોહાદિ અશુદ્ધ ચેતનારૂપ ભાવકર્મોનો કર્તા છે અને શુદ્ધ
નિશ્ચયની દ્રષ્ટિએ આત્મા અનત જ્ઞાન-સુખાદિ શુદ્ધ ચેતનારૂપ
શુદ્ધ ભાવોનો કર્તા છે. (આ ગાથાનુ અંતિમ રહસ્ય એ છે કે, શુદ્ધ
ચેતના સ્વાદેય છે-ગ્રાણ છે અને વીજા સકલ ભાવરૂપ અશુદ્ધ
ચેતના ઔપાધિક હોવાથી હેય છે-ત્યાજ્ય છે) ૮

આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયે સહજાનદસ્વરૂપ. અને નિર્વિ-

કાર જવા નિત્યમુખનો મોક્તા છે તોપણ વ્યવહાર નવે ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થનારા મુખ-દુઃખનો મોક્તા ને, એવા અભિમાયની મૂલ્યે છે -

સૂત્ર--(ગાથા)

વ્યવહારા સુદુઃખક પુગલકમ્મફલ પમુજેદિ ॥
આદા ણિચ્છયણયદો ચેદણભાવો સુ આદસ્સ ॥૧॥

અર્થ --વ્યવહારની અપેક્ષા આત્મા, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલકર્મોના ફલરૂપ મુખ-દુઃખને મોગવે છે, પણ નિશ્ચય નયની અપેક્ષા આત્માનો ચેતનભાવન છે-પટલે નિશ્ચયદષ્ટિ આત્મા સદા આનંદસ્વરૂપ એવા સદૃશ મુક્તિમૃતનોમ મોક્તા ને (સાત્વિક કે, અર્તાન્દ્રિય આશ્વતર મુલ્ય ઉપાદેય ને અને ઈન્દ્રિયજન્ય ધાતુ મુલ્ય હેય ને.) ૧

હવે નિશ્ચયદષ્ટિ આત્મા, અસરુપાત પ્રદેશોચ્ચા લોકા-કાશના પ્રદેશના પ્રમાણવાદો છે તોપણ વ્યવહારદષ્ટિ સ્વદેહપ્રમાણ છે- પોતાને સમઘવાત શરીરના પ્રમાણનો ને, એ વાત કહે છે --

સૂત્ર--(ગાથા)

અણુગુરુદેહપ્પમાણો ઉવસંહારવ્વિસપ્પદો ચેદા ॥
અસમુહદોવવહારાણિચ્છયણયદો અસસ્વદેસોચ્ચા ॥૨॥

અર્થ --ચેતનપર્મી આત્મા વ્યવહારની અપેક્ષા, કર્મ-

સવધથી પ્રાપ્ત થયેલા પોતાના નાના મોટા શરીરમા સત્કોચ-ધર્મને તથા વિસ્તારધર્મને પામે છે, અને તેથીજ તે તે નાના મોટા શરીરમા વેદના આદિ સાતપ્રકારના સમુદ્યાતના અભાવે પોતે પણ નાનો મોટો થાય છે (જેમ એક દીવો નાના પાત્રમા રાખેલો હોય તો અલ્પ વિસ્તારને પામે છે અને મોટા પાત્રમા રાખેલો હોય તો મોટા વિસ્તારને પામે છે તેમ જીવ નાના શરીરમા રહેલો હોય તો તે શરીર જેવડો નાનો બને છે અને મોટા શરીરમા રહેલો હોય તો મોટો બને છે

(અહીં પ્રસંગને છીડે સમુદ્યાતના મેદ અને લક્ષણો આપવામા આવે છે -સમુદ્યાત સાત પ્રકારના છે જેમકે વેદનાસમુદ્યાત, કપાયસમુદ્યાત, વૈક્રિયસમુદ્યાત, મરણાતિક સમુદ્યાત, તૈજસસમુદ્યાત, આહારકસમુદ્યાત અને કેવલી સમુદ્યાત તેઓના લક્ષણો - પોતાને તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન થતા પોતાના મૂલ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના કેટલાક આત્મપ્રદેશ શરીરની વહાર નીકળે તે 'વેદના સમુદ્યાત કહેવાય છે તીવ્ર કપાયનો ઉદય થતા મૂલશરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના શત્રુ વગેરેનો નાશ કરવા આત્મપ્રદેશનુ શરીરની વહાર નીકળવુ તે 'કપાય સમુદ્યાત કહેવાય છે મૂલ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈ પ્રકારની વિકૃત્ત્વના કરવા માટે દેહથી આત્મપ્રદેશનુ વહાર નીકળવુ તે 'વૈક્રિય સમુદ્યાત કહેવાય છે મરણતકાળે મૂલ શરીરનો ત્યાગ કર્યા વિના અમુક કોઈ ગતિનુ આયુષ્ય પાત્રી તે સ્થાનને પ્રકટ કરવા આત્મપ્રદેશનુ વહાર નીકળવુ

‘મરણાતિફ સમુદ્ધાત કહેવાય છે’ તૈજસ સમુદ્ધાતના ૪
 ભેદ છે એક અશુભ અને બીજો શુભ. જેમકે પોતાના
 મનને દુઃખ અપનાવનાર આ કોઈને જોઈને પ્રોષા
 યમાન થયેલા કોઈ મુનિ વગેરના વામસ્કધમદેશમાથી સિદ્ધ
 રના દગ સમાન લાલ રંગનો, ચાર યોજન લાંબો, અગુલના
 અસંખ્યભાગે મૂળ વિસ્તારવાળો અને એક યોજન અતિમ વિસ્તાર
 રવાળો ફાહલાના (એક જાતના વાદિયના) આકારનો કોઈ પુરુષ
 ગદાર નીચ્છે અને પોતાના વિરોધીનો નાશ કરી પોતાના
 મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મુનિની સાથે પોતે પણ મસ્મ થઈ જાય તે
 અશુભ તૈજસ સમુદ્ધાત કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે સર્વલોક-
 સમુદાયને વ્યાધિ-દુષ્કાલ વગેરેથી દુઃખી થયેલો જોઈ કૃ-
 પાપરાયણ થયેલા કોઈ મહામુનિના શરીરના વામસ્કધમદેશમા-
 થી પૂર્વોક્તજ આકાર તથા પ્રમાણનો એક પુરુષાકાર નીકળી
 વ્યાધિ-દુષ્કાલ વગેરેથી લોકોને મુક્ત કરી, કરી પાછો તેજ
 મુનિના શરીરમા દાખલ થાય છે તેને શુભ તૈજસ સમુદ્ધાત કહે-
 શામા આવે છે ચૌદ પૂર્વને ધારણ કરનાર કોઈ મુનિ, અમુક
 કોઈ સંશય દૂર કરવા સ્ફટિક સમાન રજ્જવલ એક-દાથ પ્રમા
 ણનુ આહારક શરીર પોતાના જમણા સ્કધમદેશમાથી કાઢી
 તે શરીરદ્વારા કેરલી ભગવાનના સમવસરણમા જાય અને ત્યા
 સંશય દૂર કરી એક અતર્મુહૂર્ત સમયમા પાછું પોતાના મૂળ શ
 રીરમા તે શરીરને દાખલ કરે, તે આહારક સમુદ્ધાત કહેવાય
 છે, અને કેરલીના આત્મપદેશ, દડ-કપાટ-મથાન-વિવર

પૂરણપણે પરિણમી ચૌદરાજલોકપ્રમાણમા જે વિસ્તાર પામે તે^૧ કેવલી સમુદયાત કહેવાય છે)

વ્યવહાર નયની અપેક્ષા આ સાત પ્રકારના સમુદયાતના સમયે આત્મા દેહથી અધિક વિસ્તારવાળો થાય છે અને તે સમુદયાતના અભાવ સમયે સ્વદેહપ્રમાણમા રહે છે પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષા તો આત્મા અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમાણનોજ છે (આ ગાથાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, આત્મા દેહાદિની મમતાથી સસારમા અનેક પ્રકારના શરીર ધારણ કરી ભમે છે માટે દેહાદિની મમતા હેય છે અને શુદ્ધ આત્મભાવ ઉપાદેય ને)^{૧૦}

હવે પ્રજા ગાથાઓથી વ્યવહાર અને નિશ્ચયની દૃષ્ટિનું સસારી જીવનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

પુલ્હવિજલતેઝ્ઝાઝવણપ્ફુદી વિવિહથાવરેંદી ॥

વિગતિગચઝપચરકા તસજીવા હોંતિ સંસારદી ॥૧૧॥

અર્થ:—પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય—એમ અનેક ભેદો સ્થાવર જીવોના છે આ સ્થાવર જીવોને ફેરલ એક સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે તેથી તેઓ એકેન્દ્રિય કહેવાય છે આ મિગણ છે દ્વિન્દ્રિય, તે ત્રિન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય તથા પચેન્દ્રિય—એ ચાર જાતના જીવો તસ-

તે તેઓની જાતિ શુભ રંગે છે અર્થાત્ પાગાદિ જીવો વે
 ઇન્દ્રિય છે, કુખ્રુગા-શીડી વગેરે તેજન્દ્રિય છે, રાસ-માલી
 વગરો રંગે ચંડરિન્દ્રિય છે અને મનુષ્ય-પશુ વગેરે જીવો
 પચેન્દ્રિય છે. [મારાશ એ છે કે, સ્વાચર-પ્રસવનારૂપ શિખાવ
 પરિણામનો નાશ કરવા માટે શુદ્ધ-મમાવના વિષેજ ઉપમ વ
 રવો યોગ્ય છે) ॥

ઉપરની ગાથામાં જણાવેલા સ્વાચર જીવ તથા પ્રા
 જીવોના વિશેષ ૧૪ મંદ વહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

સમણા અમણા યેયા પચિંદિયા ણિમ્મણા પરે સલ્લે
 ઘાટરસુદુમેગેદી સલ્લે પજ્જત્ત ડદરાય ॥ ૧૨ ॥

અર્થ.—પચેન્દ્રિયના ૫ મેદ છે એક તો મનસરિત-
 સમનસ્સ પટલે સગ્ગી પચેન્દ્રિય અને ત્રીજા મનરહિત-અમનસ્સ
 પટલે અસગ્ગી પચેન્દ્રિય એમ પચેન્દ્રિય ૫ પ્રકારના છે એ
 મિત્તાપના ત્રીજા વે ઇન્દ્રિય, તેજન્દ્રિય તથા ચંડરિન્દ્રિય નિ-
 મ્મનસ્સ છે-મનરહિત છે-અસગ્ગી છે જેને જો એકેન્દ્રિય જીવો છે
 તેના પણ ૫ મેદ છે ચાદર એકેન્દ્રિય-પટલે દષ્ટિથી જોઈ
 શકાય તેવા એકેન્દ્રિય અને ત્રીજા મૂલ્લમ એકેન્દ્રિય-પટલે
 દષ્ટિથી ન જોઈ શકાય તેવા એકેન્દ્રિય અર્થાત્ સગ્ગી પચેન્દ્રિય,
 અસગ્ગી પચેન્દ્રિય, અસગ્ગી ૫ ઇન્દ્રિય, અસગ્ગી તેજન્દ્રિય, અસ-
 ગ્ગી ચંડરિન્દ્રિય, ચાદર એકેન્દ્રિય તથા મૂલ્લમ એકેન્દ્રિય-પ્રમ

સાત મેદો જાણવા આ સાતે મેદો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત-૯ મેદવી ચૌદ થાય કે જે જાતિના જીવો પોતાની જેટલી પર્યાપ્તિ હોય તેટલી પૂરી કરે તે પર્યાપ્ત જીવો કહેવાય છે અને જેઓ પોતાની પર્યાપ્તિ પૂરી ન કરે તેઓ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.^{૧૨}

જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયની અપેક્ષા ૯ જીવ, સર્વથા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તો પણ વ્યવહારની અપેક્ષા ૯ સસારી જીવ ૧૪ માર્ગનારૂપ ૧૪ ગુણઠાનારૂપ છે-૯વા આશયથી હવે કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

મગ્ગગુણઠાણેહિ ચત્તરસ તહ હવતિ અસુદ્ધણયા॥
વિપણેયા સસારી સઙ્ગે સિધ્ધા દુ સુદ્ધણયા ॥૧૩॥

અર્થ—વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિ ૯ માર્ગનાસ્થાને કરીને તથા ગુણસ્થાને કરીને પણ જીવના ચૌદજ મેદ થાય કે અને તે માર્ગના તથા ગુણસ્થાનરૂપ મેદવાળા તે જીવોને સસારીજ જાણરા, પણ શુદ્ધ નયની દૃષ્ટિ ૯ તો સર્વ જીવો શુદ્ધ ચિદાનન્દ સ્વભાવજ કે (અહીં પ્રસંગાનુસારે ચૌદ માર્ગનાઓના નામ કહેવામા આવે છે:—ચાર ગતિરૂપ^૧ ગતિમાર્ગના, પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ^૨ ઇન્દ્રિયમાર્ગના, છ કાયરૂપ^૩ કાયમાર્ગના, ત્રણ યોગરૂપ^૪ યોગમાર્ગના, ત્રણ વેદરૂપ^૫ વેદમાર્ગના, ચાર કપાયરૂપ^૬ કપાયમાર્ગના, આઠ જ્ઞાનરૂપ^૭ .

‘સયમમાર્ગણા, ચાર દર્શનરૂપ દર્શનમાર્ગણા, છ લેશ્યારૂપ’
 લેશ્યામાર્ગણા, ભવ્ય-અભવ્યરૂપ ^{૧૧}‘ભવ્યમાર્ગણા, છ ભેદવાળા
 સમ્યક્ત્વરૂપ’ ^{૧૨}‘સમ્યક્ત્વમાર્ગણા, સગ્ની અસગ્નીરૂપ’ ^{૧૩}‘સનીમાર્ગણા
 આદાર-અનાદારરૂપ’ ^{૧૪}‘આદારમાર્ગણા - આ ચૌદમાર્ગણાના
 મૂળ ભેદ છે. તેના ઉત્તરભેદ ૬૨ છે ચૌદ ગુણસ્થાનના નામ
 તો પ્રસિદ્ધ છે) ૧૬

હવે આ ૧૪ મી ગાયમા પૂર્વાર્ધથી જીવનુ સિદ્ધસ્વરૂપ
 તથા ઉત્તરાર્ધથી ઝર્મગમનસ્વભાવ કહે છે:—

સૂત્ર—(ગાથા)

જિહ્મમા અદ્વગુણા કિચૂણા ચરમદેહદો સિધ્ધા ॥
 લોધગ્ગઠિદા જિઘ્ઘા ઉપ્પાદવયણ્હિ સજુત્તા ॥૧૪॥

અર્થ—જીવોનુ સિદ્ધસ્વરૂપ નિષ્કર્મ છે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ
 કર્મોથી રહિત છે અને આઠ ગુણોવાળુ છે—પદછે આઠ કર્મોના
 ક્ષયથી પ્રાપ્ત થનારા આઠ ગુણોવાળુ છે—અર્થાત્ સિદ્ધ આત્માને
 જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનંત જ્ઞાનરૂપ ગુણ પ્રકટે છે, દર્શના-
 વરણના ક્ષયથી અનંત દર્શન પ્રકટ છે, વેદનીય કર્મના ક્ષયથી
 અનંત સુખ પ્રકટે છે, મોહનીય કર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિરૂ સમ્યક્ત્વ
 પ્રકટે છે, આયુ કર્મના ક્ષયથી અનંત અવગાહના પ્રકટે છે,
 નામકર્મના ક્ષયથી અમૂર્ત ગુણ પ્રકટે છે, ગોત્ર કર્મના ક્ષયથી અ-
 ગુરુ-લઘુ ગુણ પ્રકટે છે અને અતરાય કર્મના ક્ષયથી અનંત-
 વીર્ય ગુણ પ્રકટ થાય છે વળી તે સિદ્ધ આત્માઓ ચરમ દેહથી

एटले अतिम शरीरथी किंचित् न्यून अवगाहनाने धारण करे छे-एटले के, असख्यात प्रदेशमय पुरुषाकाररूप आत्मस्वरूपने धारण करे छे कारण ए छे के आत्माना प्रदेश, शैलेजीकरणथी नासिका-मुख-उदर-वगेरे विबरोने पूर्ण करे छे तेथी घन बने छे, एटले तेओनी विरलता दूर थाय छे माटेज तेनी अवगाहना चरम शरीरथी किंचित् न्यून छे, एम समजतु

हवे अहीं एरु प्रश्न छे के, आत्मा निश्चयनयनी अपेक्षाए लोकाकाश प्रदेशना प्रमाणवाळो छे, परंतु व्यवहारनी दृष्टिए शरीरनामकर्मना उदयथी ते आत्मा पोते धारण करेल्ले शरीरना प्रमाणनो उने छे-एटले के सकोचधर्म तथा विस्तार धर्म पामी स्वदेहप्रमाणनो उने छे एम कहेवामा आवे छे, एण चौदमा गुणठाणाने अते सर्वथा शरीरना नाशरी ते आत्मा लोकाकाश प्रमाणज होवो जोड़ए, तो अहीं तो वळी एम कहेवामा आवे छे जे, चरमदेहथी न्यून होय छे-ते केम घटे ? आ प्रश्ननो उत्तर ए छे के, आत्मानो सकोच तथा विस्तार केवल कर्मने अधीन छे. आत्मा केवलीसमुद्धातना समये जे लोकाकाश प्रमाणमा विस्तरे छे ते एण केवल कर्मनीज सहायथी एम समजवानु छे. जो के, वस्तुतः आत्मा लोकाकाश प्रमाणज छे तो एण कर्मना अभाव समये ते तेदलाज प्रमाणमा विस्तार न पामी शके, आज कारणथी सिद्धास्थायी समये जे शरीरथी आत्मा युक्त थाय छे तेज शरीरना प्रमाणथी कइक ओछा प्रमाणमा अवगाहना करे, एण तेथी अधिक अवगा-

હના ન પામી શકે દૃઢતા તરીકે—જેમ ચાર હાથના વઘ્ને કોઈ પુરુષ સમેટી છે છે ત્યારે વઘ્ન નાનું વની જાય છે અને વિસ્તાર પમાડે છે ત્યારે ને વઘ્ન પાડુ તેટલાજ પ્રમાણમાં વિસ્તરે છે—અર્થાત્ પુરુષના અભાવે વઘ્નનો સંકોચ કે વિસ્તાર જેમ નથી સમ્પત્તો તેમજ શરીર—કર્મના અભાવ સમયે આત્માનો પણ સંકોચ કે વિસ્તાર ન હોઈ શકે, પણ જે અવસ્થામાં તેને કર્મે મૂક્યો હોય તેજ અવસ્થાએ ફડક ઓઝા પ્રમાણમાં તે રહે, અસ્તુ

વઝી પણ અહીં એક સંશય થાય છે કે, સિદ્ધસ્વરૂપ થયેલા આત્માને પૂર્વના સંવધનો ત્યાગ જો આ મનુષ્યક્ષેત્ર-માજ થયેલો હોય છે તો તે સિદ્ધ આત્મા છોડના અગ્રભાગ ઉપર ગતિ કેમ કરી શકે—કેવી રીતે તે ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવ થઈ શકે? આ સંશયને દૂર કરવા માટે આ ગાથાના ઉત્તરાર્દથી સમજાવે છે કે, સિદ્ધસ્વરૂપ તે આત્મા છોડના અગ્રભાગ ઉપર આવેલી મિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજનવિસ્તારના પ્રદેશના ચોવીસમા ભાગમાં સ્થિતિ કરીને રહે છે તે સિદ્ધશિલારૂપ છોડના અગ્રભાગે પહોંચવામાં આત્માની ઊર્ધ્વ ગતિના સંવધમાં અહીં ઘરાવર વધ પેસતા ચાર દૃષ્ટાંતો આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે જેમ માટીના લેપથી લીપેલી એક તુરડી જઝમાં નામ્વતાજ તે માટીના સંવધથી જઝમાં ડુબી જાય છે પણ તે માટી જ્યારે ધોવાઈ જાય છે અને તુરડી સ્વચ્છ થાય છે ત્યારે તુરતજ આપોઆપજ જઝની ઉપર આવીને રહે છે, અથવા જેમ પરદાનું એક ફલ પરિપક્વ થઈ જ્યારે ફૂટે છે ત્યારે તેની અંદર

રહેલા વી પાતાની મેલેજ ઉચા ઉઝળી નીકળે છે, અથવા અ-
ગ્નિની શિલા જેમ સ્વભાવથીજ ઉચી ગતિ કરે છે, અથવા જેમ
કુમારનો ચારુ, દહથી કેરવ્યો હોય ત્યારે તે દંડ દૂર થયા
પછી પણ અમુક સમયસુધી તેમનો તેમ કર્યા કરે છે
તેમ આત્મા પણ કર્મના સગ્રથી દૂર થયા પછી આપોઆપજ
ઝૂર્વ ગતિમાન ઘને છે. જે કર્મે પ્રથમ આત્માને મમાવ્યો હોય
તે તે કર્મ જો કે, દૂર થઈ ગયું હોય છે તોપણ આત્મા કુમા-
રના ચારુની પેઠે અમુક સમયસુધી ઇટલે સિદ્ધશિલાપર જઈ
પહોંચાય ત્યાંસુધી ગતિમાન હોઈ શકે છે, આ રીતે આત્માનો
કર્મગતિસ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે

હવે તે સિદ્ધાત્માવિષે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસ્વભાવ પણ કહે
છે--તે સિદ્ધાત્મા નિત્ય છે-ઇટલે તેનું સિદ્ધસ્વરૂપ કદી મ-
ટતુંજ નથી સરુડો કલ્પો વીતિ જાય તોપણ તે સિદ્ધાત્મા
પાતાના સિદ્ધસ્વરૂપથી કદી ભ્રષ્ટ થતો નથી, માટે તેનો ધ્રૌવ્ય
સ્વભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે આ સિદ્ધાત્મા ચૌદમા શુઠાણામા
રહેલો સમજવો વળી તે સિદ્ધાત્મા, ઉત્પાદવ્યયથી પણ યુક્ત છે
અર્થાત્ ઉત્પાદ ઇટલે ઉત્પત્તિ તથા વ્યય ઇટલે નાશ-વન્નેથી
પણ યુક્ત છે કહેવાનો ભાવ એ છે કે, સિદ્ધાત્મા જ્ઞાનમય છે,
તેમજ તે સિદ્ધના જ્ઞાનવિષે સરુલ જ્ઞેય પદાર્થના અવભાસરૂપ
પર્યાય, હાનિ-રુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે, ઇટલે કે, એક પર્યાય ઉપજે
તે ત્યારે એક પર્યાય વિનાશ પામે છે-અને તેથીજ દ્રવ્યદૃષ્ટિ
તે સિદ્ધાત્મા નિત્ય છે-ધ્રુવ છે અને પર્યાયદૃષ્ટિ

શરત પળ છે આ ઉપાદ-દ્યવ-ગૌવ્યસ્વરૂપ જેમ આત્મદ્રવ્ય
મા છે તેજ પ્રમાણે ધીજા દ્રવ્યોમા પળ સમજતુ ૧૪

હવે અજીવદ્રવ્ય ગળવે ત્રેઃ કદાચ કોઈ ક્ષતિ કરે કે,
જીવદ્રવ્ય સર્વથા ઉપાદેય હોવાથી તે વિષે વ્યાખ્યાન કરવું
તે તો યોગ્યજ ગણાય પણ અજીવદ્રવ્ય કે જે સર્વથા હેય છે
તેનું વ્યાખ્યાન શા માટે? આના સમાધાનમા મૂત્રકાર પોતેજ
કહે છે -

સૂત્ર—(ગાથા)

અજીઓ પુળળેયો પુગ્ગલધમ્મો અહમ્મઆયાસા॥
કાલો પુગ્ગલમુત્તો રુવાદિગુણો અમુત્તસેસા હુ ॥૧૫

અર્થ —અજીવદ્રવ્ય જો કે હેય છે-સર્વથા ત્યાગ્ય છે
તોપણ તે જ્ઞેય તો છે જ તેનું પણ જ્ઞાન કરતું આવશ્યક છેજ હેય વ
સ્તુ અને ઉપાદેય વસ્તુ અને આવશ્ય જાણીજ નોઈપ, જેથી અજી
વદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન કરવું તે પણ યોગ્યજ છે વ્યાખ્યાન વિના
વિશેષ જ્ઞાન ન હોઈ શકે, આ કારણથી હવે અજીવદ્રવ્ય કહે
વામા આવે છે. આ અજીવદ્રવ્યના પાંચ મેદ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય
ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય, અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય, આકાશસ્તિકાયદ્રવ્ય
અને કાલ દ્રવ્ય આ પાંચમા પહેલું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે તેજ કે
મૂર્ત છે-મૂર્તિમાન છે કારણ કે પાંચ પ્રકારનું રૂપ-પાંચ પ્રકાર
નો રસ-ત્રે પ્રકારનો ગંધ-આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ-૯ વીસ ૩

નાથી તે યુક્ત છે અને તેથીજ તેને મૂર્ત કહેવામા આવે છે
વાકીના ધર્માસ્તિકાય વગેરે અજીવદ્રવ્ય અમૂર્ત છે ૧૫

પુદગલ દ્રવ્ય ધ્યાન્યાન —

સૂત્ર—(ગાથા)

સદો વધો સુહુમો શૂલો સઠાણભેદતમછાયા ॥

ઉજોદાદવસહિયા પુગલદઘ્વસ્સ પજ્જાયા ॥૧૬॥

અર્થ:—(પુદગલદ્રવ્ય વે પ્રકારનુ છે એક તો પરમા-
ણુરૂપ શુદ્ધ પુદગલદ્રવ્ય અને ત્રીજુ સ્કંધપરિણત પુદગલદ્રવ્ય
તેમાથી અશુદ્ધ પુદગલદ્રવ્યના ભેદ કહેવામા આવે છે) એક
તો શબ્દ પુદગલદ્રવ્ય તે શબ્દના વે ભેદ છે. એક તો ભાષા-
ત્મક શબ્દ અને ત્રીજો ભાષાત્મક શબ્દ. તેમાથી ભાષાત્મક
શબ્દના પણ વે ભેદ છે એક અક્ષરાત્મક અને ત્રીજો અનક્ષરા-
ત્મક તેમાનો અક્ષરાત્મક શબ્દ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-પૈ-
શાચિક-માગધ-ગૌરસેન આર્ય શ્લેષ્ઠ-વગેરે-પ્રાનુષ્યાદિના વ્ય-
વહારનુ કારણ અનેક પ્રકારનો છે અનક્ષરાત્મક શબ્દ પણ
વે ઇન્દ્રિય વગેરે તથા તિર્યચ વગેરેના શબ્દરૂપે જાણવો, તેમજ
તીર્થંકર મગવાનની વાણીરૂપ જે દિવ્ય સ્વરૂપ તે પણ અનક્ષર
શબ્દજ છે આ અનક્ષરાત્મક શબ્દના વળી વે ભેદ છે એક
તો પ્રાયોગિક શબ્દ તથા ત્રીજો વૈશ્વસિક શબ્દ પ્રાયોગિક
શબ્દ પુરુષ વગેરેના પ્રયત્નથી હોય છે, અને તે પણ ચાર

સાક્ષાત્ સ્થૂલ છે આ સર્વ સ્થૂલદ્રવ્ય તે પુદગલ દ્રવ્યજ છે

દ્વે સસ્થાન પુદગલદ્રવ્ય રહે છે—સસ્થાન એટલે આકૃતિ-આકાર તે પળ સમચોરસ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ વગેરે અનેક પ્રકારનું છે અને તે તે સર્વ સસ્થાન પુદગલદ્રવ્યજ છે

તે પછી 'ભેદ'નામનું પુદગલદ્રવ્ય છે જેમ ઘડ-વાજરી વગેરેનો છોટ અને ઘી સ્વાદ વગેરે પદાર્થો આ સર્વ ભેદ નામનું પુદગલ દ્રવ્યજ છે તે પછી 'તમ' નામે પુદગલદ્રવ્ય આવે છે, આ તમ તે આશના તેજને અટકાવનાર અધકાર નામનો પદાર્થ છે અને તે પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે પછી 'છાયા' નામનું પુદગલદ્રવ્ય છે, આ છાયાદ્રવ્ય વૃક્ષાદિ આશ્રિત અથવા મનુષ્યાદિકની પ્રતિ-છાયારૂપ છે આના પછી 'ઉગ્રોત' નામનું પુદગલદ્રવ્ય આવે છે ઉગ્રોત એટલે ચંદ્રમંડલનો કે તારાદિ વિમાનોનો પ્રકાશ આ પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે, અને તે પછી 'આતપ' નામે પુદગલદ્રવ્ય છે સૂર્યવિમાન અથવા સૂર્યકાતમણિ વગેરેનો જે આતપ તે પળ પુદગલદ્રવ્યજ છે એ રીતે સમસ્ત પુદગલસ્કધને પુદગલદ્રવ્યના પર્યાય જાણવા નેમાના જે પરમાણુમત પર્યાય છે તે શુદ્ધ પુદગલપર્યાય સમજવા અને છ શુણે દાનિ-વૃદ્ધિરૂપ પરિણામવાળા તથા સ્નિગ્ધ-રુક્ષ-વગેરે રૂપના વિભાવગુણથી ઉત્પન્ન થનારા જે દ્રવ્યપ્રકારાદિસ્કય તે અશુદ્ધ પુદગલપર્યાય સમજવા ૧૬

धर्मास्तिकाय स्वरूप वचन —

खूत्र—(गाथा)

गडपरिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारी॥
तोय जह मच्छाण अच्छता णेव सो णेइ ॥१७॥

अर्थ — गमनक्रियारूपे परिणाम पामेला पुद्गलद्रव्यने तथा जीवद्रव्यने तेमनी गमनक्रियामा जे सहायकारण छे—साहाय्यदाता छे ते धर्मास्तिकायद्रव्य रुहेवाय छे जो के जीव-पुद्गलनी गमनक्रियानु उपादान कारण-मूल हेतु, जीव पुद्गल पोतेज छ सोपण धर्मास्तिकायरूप असाधारण कारण विना जीव-पुद्गल रुद्ध गमन करी शके नहि जो धर्मास्तिकायनी सहायविनाज जीव-पुद्गल गमन करी शकता होय तो तेओ अलोकमध्ये का नयी जइ शकता ? जीवनी तथा पुद्गलद्रव्यनी शीघ्रगति तो एक समयमा चौद राजलोक सुधीनी कहेवामा आवी छे छता ते अनतशक्तिमान जीवद्रव्य तथा पुद्गलद्रव्य, धर्मास्तिकायरूप सहायिकारणना अभावकीज अलोकमध्ये गति करी शकता नयी आ रीते धर्मास्तिकायद्रव्य, जीव-पुद्गलने गति-सहायदाता छे ए वातने दृढ समजाववा माटे अहीं एक दृष्टाव आपे छे — जेम पाणी माछलाने गमन क्रियामा सहायक छे एटले पाणी विना जेम माछलु गमनक्रिया करी शकतु नयी तेम धर्मास्तिकायनी सहायविना जीव-पुद्गलद्रव्य गतिक्रिया करी शके नहि, पण ते जीवद्रव्य तथा पु

દગલદ્રવ્ય એક સ્થળે સ્થિતિ કરી રહ્યા હોય તો ચલાત્કારે-
જવરજસ્તીથી ધર્માસ્તિકામ તેમને ગતિક્રિયામાન કરી શકે
નહિ અર્થાત્ જીવ-પુદગલદ્રવ્યે સ્વતઃજ ગમનક્રિયાનો પ્રારંભ
કર્યો હોય ત્યારેજ ધર્માસ્તિકામ તેઓને સહાયક થાય છે. ૧૭

અધમાન્તિકામ વ્યાખ્યાન —

સૂત્ર—(ગાથા)

ઠાળજુયાળ અહમ્મો પુગલજીવાળ સહયારી ॥

છાયા જહ પહિયાળ ગચ્છતા જેવ સો ધરહ ॥૧૮॥

અર્થ —સ્વતઃ-સ્વસ્વભાવે એક સ્થળે સ્થિતિ કરતા જીવ-
પુદગલ દ્રવ્યને સ્થિતિ કરાવવામા જે સહાયી છે તેને અધર્મા
સ્તિકામ દ્રવ્ય કહેવામા આવે છે જેમ મધ્યાન્હ સમયે તાપથી
અતિદુ સ્ત્રી થયેલા મુસાફરોને કોઈ સ્થળે આરામ છેવાની
ઈચ્છા તો સ્વતઃજ ઉદભવેલી છે અને તેઓનાં તે ઈચ્છાને
માર્ગમા આવેલી વૃક્ષાદિની છાયા જેમ સહાયી બને છે તેમ જીવ-
પુદગલદ્રવ્ય પણ અધર્માસ્તિકામની સહાય પામી સ્થિતિ કરે છે
જેમ કોઈ આસનમંચ જીવ, પોતાના શુદ્ધાત્મભાવથીજ મુક્ત
હોઈ શકે છે છતાં પણ અરિહતાદિની ભક્તિરૂપ સાદ્ધ ભાવના
તે મંચ જીવને વ્યવહાર દષ્ટિએ સહાયી કારણ બને છે તેમ
પોતાની શક્તિરૂપ ઉપાદાન કારણથીજ સ્થિતિ કરતા જીવ-
પુદગલને માત્ર વાદ્ય નિમિત્તથીજ અધર્માસ્તિકામ સહાય બને

ઢે, પણ તે જીવ-પુદગલદ્રવ્ય જો ગમન કરી રહ્યા હોય તો અધર્માસ્તિકાય પોતાની ઇન્ડાથી તેઓને અટકાવી શકે નહિ અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, સ્થિતિકરી રહેલા જીવ-પુદગલ દ્રવ્યને જેમ ગમન કરાવી શકે નહિ તેમ અધર્માસ્તિકાય, ગમન કરતા જીવ-પુદગલ દ્રવ્યને સ્થિતિ કરાવી શકે નહિ. ૧૮

આપાશાસ્તિકાય સ્વરૂપ કથન —

સૂત્ર--(ગાથા)

અવગાસદાળજોગ્ગં જીવાદીળ વિયાળ આયાસ ।

જોન્હ લોગાગાસ અલોગાગાસમિદિ દુવિહ ॥૧૯॥

અર્થ - જીવાદિ ૩ દ્રવ્યને અવકાશ આપવાની જે યોગ્યતા ધરાવે ૩-ને તે દ્રવ્યોને જે અવકાશ આપે છે તે આકાશદ્રવ્ય જાણવું અઠી એક પ્રશ્ન છે કે, એકજ જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશ લોચાકાશ પ્રમાણનું છે અને તેવા અનતાનત જીવદ્રવ્યો છે, આ જીવદ્રવ્ય કરતા અનતગણુ પુદગલદ્રવ્ય ઢે, ધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, તેમજ અધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, તેમજ કાલદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાતુજ છે આ સમગ્ર દ્રવ્યો એકલા લોચાકાશમાત્ર અવકાશ કેમ પામી શકે ? કેમ તેઓ સંકીર્ણતા (સક્રુદામણ) ન પામે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે પર દૃષ્ટાત અહીં વહેવાય છે -જેમ એક દીવાની ડ્યોતિમા અનેક દીવાની ડ્યોતિ સમાઈ જાય છે અથવા માત્ર એકજ ગદીયાળા

જેટલા પારાની ગોટીયા જેમ અનેક મળ સોનુ સમાઈ જાય છે
 ઉતા તે ગોટીનુ પ્રમાણ નથી વધતુ કે નથી ઘટતુ—અવી અમુક
 કોઈ કોઈ વસ્તુમા શક્તિ રહેલી હોય છે—તેજ પ્રમાણે આકા-
 શદ્રવ્યમા પણ તેવા પ્રકારની તેની કોઈ શક્તિના સામર્થ્યથી
 સમગ્ર દ્રવ્યો વિના સરોચે સમાઈ જાય છે, આતુ આકાશદ્રવ્યનુ
 સ્વરૂપ ભગવાન જિનેશ્વરે વર્ણવેલુ છે તે આકાશદ્રવ્ય ને પ્ર-
 કારનુ છે. પરુ લોકાકાશ અને વીજુ અલોકાકાશ જો કે,
 આકાશદ્રવ્ય સ્વતઃજ અમૂર્ત, અગ્રહ તથા અવયવરહિત હોવાથી
 તેના ભેદ સમ્ભવે નહિ તોપણ ઔપાધિક ભેદની દૃષ્ટિએ આ-
 કાશના બે ભેદ કહેવામા આવ્યા છે ૧૯

લોકાકાશ-અલોકાકાશ વિભાગ વર્ણન —

સૂત્ર—(ગાથા)

ધમ્માધમ્મા કાલો પુગ્ગલજીવા વસતિ જાવદિણ ॥
 આયાસે સો લોગો તત્તો પરદો અલોગુત્તિ ॥૨૦॥

અર્થ —ધર્મ, અધર્મ, કાલ, પુદ્ગલ અને જીવ આ પાંચદ્રવ્યો
 જેટલા આકાશપ્રદેશમા રહે તે લોકાકાશ કહેવાય છે જો કે
 ઉપે દ્રવ્યો પોતાની શક્તિથી—કોઈની સહાય લીધા વિના સ્વ
 ભાવેજ સ્થિતિ કરી શકે છે તોપણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ સર્વદ્રવ્યોનો
 આધાર આકાશ છે, માટે જે પાંચે દ્રવ્યને આધારરૂપે પરિણમે
 છે તે લોકાકાશ કહેવાય છે, અને તેથી વીજુ અલોકાકાશ

કહેવાય છે આ ઓઝાકાશ અનત પ્રદેશરૂપ છે અને તેમા શુદ્ધ આકાશપ્રદેશ વિના અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી. ૨૦

હવે નિમ્નય તથા વ્યવહારની અપેક્ષાએ કાલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

દ્વપરિવટ્કરૂઓ જો સો કાલો હવેઈ વ્યવહારો ॥
પરિણામાદીલરકો વટ્કણલરકો હુ પરમહો ॥૨૧॥

અર્થ—જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યના નવ પુરાતન પર્યાય વગેરેની અમુક સમયસુધીની જે સ્થિતિ તે વ્યવહાર કાલદ્રવ્ય કહેવાય છે યાદ રાખવું જોઈએ કે, જીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યના નવ પુરાતન પર્યાયો તે કાલદ્રવ્ય નથી પણ તેઓની જે સ્થિતિ તેજ કાલદ્રવ્ય છે કદાચ કોઈ કહે કે, કાલદ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી તેને કેમ જાણી શકાય ? તેના ઉત્તરમા કહે છે ‘-જીવ-પુદ્ગલના અનેક પ્રકારના જે પરિણામો-જેવા કે, એક પર્યાયથી ત્રીજા પર્યાયરૂપ પરિણામ તથા જીવ-પુદ્ગલની ગમનાદિ ક્રિયા-તટુલપચનાદિ ક્રિયા-વગેરે પરિણામો ઉપરથી વ્યવહાર કાલદ્રવ્યને જાણી શકાય છે કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જીવ-પુદ્ગલના પરિણામ તથા ક્રિયા-એ સર્વે કાર્ય, કાલદ્રવ્યની સહાય વિના કરી હોઈ શકે નહિ, અને તેથીજ કાલદ્રવ્યને જાણી શકાય છે વળી પરધર્મ તથા અપરધર્મ ઉપરથી પણ કાલદ્રવ્ય

જાણી શકાય છે જેને ઉત્પન્ન થયે અમુક ઘણો સમય થઈ ગયો હોય તે પર કહેવાય છે અને જેને ઉત્પન્ન થયે અમુક અલ્પ સમય થયો હોય તે અપર કહેવાય છે જેમ પુત્રની અપેક્ષા પિતા પર છે અને પિતાની અપેક્ષા પુત્ર અપર છે આ પર-અપરનું અસાધારણ કારણ કાલ્પના વીજી કોઈ પણ નથી, માટે પર-અપરના કારણ તરીકે પણ કાલ્પદ્રવ્યનું અનુમાન થઈ શકે છે.

૧ રીતે વ્યવહારકાલનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું, હવે નિશ્ચય કાલનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.—વર્તનાલક્ષણ જે પરમાર્થ કાલ તે નિશ્ચય કાલ છે વર્તના એટલે—સર્વ પ્રકારના દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવે કરી અનેક પરિણામને પામે છે અને તેઓના તે તે પરિણામને સમયે—એક પરિણામથી રીજા પરિણામની ઉત્પત્તિવિધે કાલદ્રવ્યનું જે સહાયણ તેજ વર્તના છે અને તેનેજ વર્તના નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય કહેવામા આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે, સર્વ પ્રકારના દ્રવ્યો પોતપોતાના ઉપાદાન કારણથી અનેક પ્રકારના પરિણામને પામે છે અને પદ્મગુણ હાનિ-દુઃસ્વરૂપ તે તે તેઓની પરિણતિની ઉત્પત્તિમા કાલદ્રવ્ય સહકારી કારણ તરીકે રહે છે કાલદ્રવ્યની સહાય વિના કોઈપણ દ્રવ્ય રુદ્ધી પરિણમી શકે નહિ, દૃષ્ટાંત તરીકે—માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટરૂપ કાર્ય બને છે પણ તે ઘટકાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિમા કુભારના ચાકની તથા તે ચાક ફેરવવાના દડની સહકારી કારણ તરીકે અપેક્ષા રાખેજ છે, તે તે સહકારી કારણ વિના ઘટકાર્ય કદી બની શકતું

નથી તેમ, સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના ઉપાદાન કારણથી અનેક પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થતા કાલદ્રવ્યની સહકારી કારણ તરીકે અપેક્ષા રાખેજ છે

હવે અહીં એક પ્રશ્ન યાચ છે કે, સમગ્ર પદાર્થ પરિણામી છે અને તે તે સર્વ દ્રવ્યોના પરિણામમા કાલદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે, એ તો સમજાય છે પણ કાલદ્રવ્યને પોતાને પોતાના પરિણામમા કાળ સહકારી કારણ છે? આના ઉત્તરમા કહે છે-જેમ આકાશદ્રવ્ય અન્ય સર્વ દ્રવ્યને અવકાશ આપે છે તથા પોતાને પણ તે પોતેજ અવકાશ આપે છે તેમ કાલદ્રવ્ય પણ પોતાની પરિણામદશામા પોતેજ સહકારી કારણ રહે છે

આ ઉપરથી ચલ્લિ પણ એક પ્રશ્ન ડમો યાચ છે કે, આ કાશદ્રવ્યની પેઠે કાલદ્રવ્ય પણ પોતેજ પોતાના પરિણામમા સહકારી કારણ રહે છે, એમ કહેવામા આવ્યું, તો જીવદ્રવ્ય તથા પુદગલદ્રવ્યના ગતિપરિણામમા અને સ્થિતિપરિણામમા ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ શા માટે હોવા જોઈએ? કયા કારણથી તેઓ પણ પોતપોતાના પરિણામમા પોતેજ સહકારી કારણ ન રહે? પછી ધર્માસ્તિકાયનુ તથા અધર્માસ્તિકાયનુ શુ પ્રયોજન રહે છે? તેમજ સર્વ દ્રવ્યોનુ સહકારી કારણ જે કાલદ્રવ્ય તેનુ પણ શુ પ્રયોજન છે? આકાશ દ્રવ્યનુ પણ શુ પ્રયોજન છે? સર્વ કોઈ દ્રવ્ય પોતપોતાના પરિણામમા પોતેજ ઉપાદાન કારણ તથા સહકારી કારણ બની

રહે અને કોઈ પળ દ્રવ્યને વીજા કોઈ પળ દ્રવ્યની સહાય જો
 જરૂરી નજ રહે તો કેવલ એક જીવદ્રવ્ય તથા વીજા પુદગલ
 દ્રવ્ય-એ વેજ દ્રવ્યો નિશ્ચલ રહેશે પણ વીજા ચાર દ્રવ્યોનું
 અસ્તિત્વ નહિ રહે!! આ વાત શુ જિનાગમ વિરુદ્ધ નથી ?
 આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:—મગવાન વીતરાગ કઠી અન્યથા
 વાઢી નજ હોય, જિનાગમમા જે ડ્રવ્યો કહેવામા આવ્યા છે
 તે સત્યજ છે આ વાત સ્વાત્તીપૂર્વક માનવી જોડે કે, જિનો-
 ક્ત સમગ્ર પદાર્થ અનુભવપ્રત્યક્ષ છે. કાલદ્રવ્યના કાર્ય ઘડી-
 આવલી વગેરેને જો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ ડીએ તો કાલ
 દ્રવ્યનું નાસ્તિત્વ કેમ સ્વીકારાય? તેજ પ્રમાણે કાલ દ્રવ્યની
 પેઠે ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્ય પણ અનુમાનાદિથી સિદ્ધજ છે.
 ડયે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જે પ્રમાણે જિનાગમમા કહ્યું છે તે તેમજ
 છે એમા અન્યથા નથી. જેમ ધર્માસ્તિકાય વગેરે પદાર્થો જીવ-
 પુદગલના ગત્યાદિ પરિણામમા સહકારી કારણ છે તેમ કાલ
 દ્રવ્ય પણ સર્વ દ્રવ્યોની પરિણતિમા સહકારી કારણ હોઈને પોતે
 પોતાની પરિણતિમા પણ સહકારી કારણ છે જિનેશ્વર દેવે
 સર્વ પદાર્થોને અનન્ત ધર્માત્મક કહ્યા છે તેથી યુક્તિપ્રમાણ,
 અનુભવપ્રમાણ તથા આગમપ્રમાણના આધારે જે ધર્મ જે પ-
 દાર્થમા કહેવામા આવ્યા છે તે ઘટેજ ને, માટે કાલ દ્રવ્યને
 સ્વપરપરિણતિમા જે સહકારી કારણ કહેલ છે તે સપ્રમાણ છે
 પ્રમાણપૂર્વકજ કહેવામા આવ્યું છે. જેમ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો
 તથા અન્યન સ્વરૂપનો પ્રકાશક છે તેથી તે સ્વપરપ્રકાશક

કહેવાય છે તેમ કાલદ્રવ્ય પણ સ્વપરપરિણતિનું સહકારી
કારણ કેજ આ રીતે નિશ્ચય કાલદ્રવ્ય જાણવું, ૨૧

હવે તે નિશ્ચય કાલદ્રવ્યને રહેવાનું સ્થલ, ક્ષેત્ર તથા
કાલાણુદ્રવ્યની સરખા કહેવામાં આવે છે -

સૂત્ર—(ગાથા)

લોયાયાસપણ્ણે ડક્કિંકે જે ઠિયા હુ ડક્કિંકા ॥

રયણાણ રાસીમિવ તે કાલાણુઅસરવદવાણિ ॥૨૨॥

અર્થ:—જેમ રત્નોના એક ઢગમાં અનેક સરખાવાળા
રત્નો પોતપોતાની જૂદી જૂદી સત્તાએ ઢગરૂપે એકઠા રથા હોય
છે તેમ, કાલાણુદ્રવ્ય લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક
એક પરસ્પર અસંગ્રહ-જૂદા જૂદા રહે છે, તેમજ કાલના આ
અણુઓ, અસરવાત છે—અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશ અસરવાત
છે અને તે એક એક પ્રદેશમાં કાલનો અણુ પણ એક એક
રહેલો છે તેથી કાલના અણુઓ પણ અસરવાત છે

હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે, સમગ્ર દ્રવ્યોની
પરિણતિમાં કાલદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે અને તે કાલદ્રવ્યને
રહેવાનું ક્ષેત્ર લોકાકાશ કહેવામાં આવે છે તો અલોકમધ્યવર્તી
આકાશ દ્રવ્યને સહકારી કોણ? અલોકમધ્યે તો કોઈ પણ
દ્રવ્યનો અભાવજ છે આના સ્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે,
‘લોકાકાશ અને અલોકાકાશ—આ બન્ને કદ જૂદા જૂદા સ્વદ

નથી, પણ તે અભિન્ન - અસદ્ દૃઢરૂપ છે આવા કારણથી
 લોકાકાશની પરિણતિને સહકારી થતું તે કાલદ્રવ્ય, અલો-
 કાકાશની પરિણતિને પણ સહકારી હોઈ શકે છે જેમ અગ્નિ
 એવા એક દહને કોઈએ અમુક એક ભાગમાં દલાવ્યો હોય તો
 પણ સંપૂર્ણ સર્વાંગે તે હણે છે, તેમ કાલદ્રવ્યની સહકારિતા
 રણતા લોકાકાશપદેશમાં વ્યાપ્ત થતા તેના અગ્નિવરૂપ અલો-
 કાકાશમાં પણ વ્યાપે છે

વળી પણ એક પ્રશ્ન છે કે, કાલ દ્રવ્ય જો સમગ્ર દ્રવ્યોના
 પરિણામમાં સહકારી છે તો આત્માની જે મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિ
 તેમાં પણ તે સહકારીકારણ હોવો જોઈએ, અને જો એમ જ હોય
 તો કાલદ્રવ્ય પણ ઉપાદેય જ થયું પ્રથમ કહેવામાં તો એમ આવ્યું છે
 કે, એક આત્મા વિના સમગ્ર દ્રવ્યો હેય છે, અથવા જોય છે પણ ઉ-
 પોદ્ય તો નથી જ, તો અહીં કાલ દ્રવ્યને ઉપાદેય સમજવું કે હેય ?
 આનો ઉત્તર કહે છે - આત્માની મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિનું કારણ
 વીતરાગ ચારિત્ર છે વીતરાગ ચારિત્રરૂપ શુદ્ધ ઉપયોગ જો ન હોય
 તો કેવળ એકલું કાલદ્રવ્ય મુક્તિરૂપ શુદ્ધ પરિણતિનું સહકારી
 કારણ કદી ન થઈ શકે. આવાજ કારણથી કાલદ્રવ્ય હેય છે
 પણ ઉપાદેય નથી. વાસ્તવિક રીતે તો એ જ યોગ્ય છે જે, ભગવાન
 વીતરાગે કાલદ્રવ્યાદિ જે જે અમૂર્તદ્રવ્યો દર્શાવ્યા છે તે સમગ્રે છદ્મ-
 સ્થ જીવે સંશય કરવો અઘટિત છે. તે તે જિનમાપિત દ્રવ્યોમાં
 તેના તેના સ્વરૂપ સ્થાપન નિમિત્તે જે કઈ યુક્તિ-તર્ક વગેરે
 કરવામાં આવે તે પણ આગમવિરુદ્ધ ન જ હોવા જોઈએ. વીત-

રાગ સર્વજ્ઞ દેવે જે જે પદાર્થો કહ્યા છે તે કરી અસત્ય નથીજ, આવો નિશ્ચય કરી વિવાદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. કેમકે વિવાદથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાગદ્વેષ સસારવૃદ્ધિનું કારણ બને છે. ૨૨

આટલા ગ્રંથથી પદ્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, હવે પાંચ ગાથાઓથી પચાસ્તિકાવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

एव छब्भेयमिद जीवाजीवप्पभेददो दध ॥

उत्त कालविजुत्त णादवा पच अतिकाया दु ॥२३॥

અર્થ.—એ પ્રમાણે જીવ-અજીવભેદથી છ પ્રકારનું દ્રવ્ય કહેવામા આવ્યું, તેમાંથી કાઠદ્રવ્યને વાદ ફીના જે પાંચ દ્રવ્ય રહે છે તેને અસ્તિકાવ્ય છે, એટલે કાલદ્રવ્ય સિવાયના ત્રીજા સર્વદ્રવ્યો કહેવામા આવે છે ૨૩

हने 'अस्ति'शब्द त

अर्थ

सति जदो ते णेदे

काया इव चट्टेदसा

अर्थ —जિનવરો

આપણી સત્તાએ વિગ્રમાન છે—તેઓની ‘નાસ્તિ’ કરી કાઢે
 થતી નથી માટે તેઓને ‘અસ્તિરૂપ’ કહેવામા આવે છે,
 તેમજ કાયની પેઠે વહુ પ્રદેશવાળા છે તેથી ‘કાયરૂપ’ કહે-
 વાય છે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે, જેમ કાય-ગ્રીર, મહુ પુદ્-
 ગલપ્રદેશસ્કથથી ‘કાય’ કહેવાય છે તેમ જીવાદિ પાંચ
 દ્રવ્યો પણ એક એક દ્રવ્ય અનેક પ્રદેશમય છે તેથી ‘કાય’
 કહેવાય છે. આ રીતે જીવાદિ પાંચે પદાર્થો, અનાદિ-અનત-
 સત્તારૂપ ‘અસ્તિ’ ધર્મથી યુક્ત છે અને વહુપ્રદેશમય ‘કાય’ ધર્મથી
 યુક્ત છે તેથી ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે, જેમકે—જીવાસ્તિકાય,
 પુદ્ગલાન્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ-
 સ્તિકાય ૨૪

હવે જીવાદિ દ્રવ્યોમા મહુપ્રદેશપણું કેથી રીતે છે તે
 યાત કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

હોંતિ અસર્યા જીવે ધમ્માધમ્મે અણત આગાસે ॥
 મુત્તે તિવિહ પણ્ણા કાલસેગો ણ તેણ સો કાઠ ॥૨૫॥

અર્થ —જીવદ્રવ્યને વિષે અસર્યાત પ્રદેશ છે એટલે એક
 જીવદ્રવ્ય અસર્યાત પ્રદેશમય છે. એમ સમગ્ર જીવદ્રવ્ય જાણવા
 તેજમમાણે ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માન્તિકાય પણ અસર્યાત
 પ્રદેશમય છે. આ ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય અસર્યાત
 પ્રદેશમય લોકમમાણ એક સત્તા ધરે છે. આકાશદ્રવ્યને વિષે

અનત મદેશ છે—પટલે આકાશદ્રવ્યની અનતમદેશમય છોકા
 લોક માત્ર એક સત્તા છે, મૂર્ત એટલે જે પુદગલદ્રવ્ય તેમા ત્રણ
 પ્રકારના મદેશ છે. એક તો સરયાત પુદગલ પરમાણુસ્કંધરૂપ
 સરયાત મદેશી પુદગલદ્રવ્ય, ત્રીજુ અસરયાત પરમાણુમયરૂપ
 અસરયાત મદેશી પુદગલદ્રવ્ય અને ત્રીજુ અનતપરમાણુમય સ્કં-
 ધરૂપ અનતમદેશી પુદગલદ્રવ્ય એ પ્રમાણે મૂર્તદ્રવ્ય-પુદગલદ્ર-
 વ્યમા ત્રણ પ્રકારના મદેશ જાણવા આ પાંચે દ્રવ્યો ણ રીતે
 બહુમદેશમય છે તેથીજ તેઓને ‘અસ્તિકાય’ કહેવામા આવે
 છે પણ કાલદ્રવ્ય તો માત્ર એકજ મદેશરાહુ છે—કાલાણુરૂપ
 કાલદ્રવ્ય માત્ર એક મદેશી છે તેથી તે ‘કાય’ કહેવાય નહિ
 જો કે, કાલદ્રવ્યના અણુ અસરયાત છે તોપણ તે એક એક
 કાલાણુ એક ઘીજા સાથે મલીને પોતાની જૂદી જૂદી સત્તા ધરે
 છે અને સમગ્ર કાલાણુરૂપે રહે છે, માટેજ તે કાલદ્રવ્ય તદુપ-
 દેશી નથી બલ્કી સમયરૂપ જે નિરુદ્ધ કાલપર્યાય છે તેનુ ડ-
 પાદાન કારણ પણ એક કાલાણુજ છે અને તે પણ એકમદેશીજ
 છે આવા આશયથીજ કાલદ્રવ્યને ‘કાય’ કહ્યુ નથી

જો કે પુદગલ પરમાણુ વ્યવસ્થાથી છે તોપણ ઉપચારે કરી
 પુદગલ કાય કહેવાય છે એવા આશયથી કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

અયપણ્ણસો વિ અણ્ણ જાણારંધણ્ણદેસદો હોદિ ॥

વહુદેસો ઉવયારા તેણ ય કાયં મળાતિ સન્નવણ્ણ ॥૨૬॥

અર્થ — પુદગલદ્રવ્ય જો કે એક મદેશી છે તોપણ સ

રૂપાત પ્રદેશી સ્કથ, અસરૂપાત પ્રદેશી સ્કથ, અનન પ્રદેશી સ્કથ-વગેરે સ્કથના વહુસ્કથરહુપ્રદેશપણાથી પુદગલદ્રવ્ય વહુપ્રદેશી કહેવામા આવ્યું છે, અર્થાત્ નિશ્ચયદષ્ટિએ પુદગલદ્રવ્ય એક પ્રદેશીજ છે તોપણ ઉપચાર માત્રથી-પટલે વ્યવહારની અપેક્ષાએ તેને વહુપ્રદેશી કહ્યું છે અને તેથીજ સર્વજ્ઞ ભગવાને તે પુદગલદ્રવ્યને 'પુદગલાસ્તિકાય' કહ્યું છે. હવે અહીં એક પ્રશ્ન છે કે, જેમ પુદગલદ્રવ્ય પરમાણુ-દ્વ્યણુકાદિ સ્કથરૂપ હોઈ વહુપ્રદેશી કહેવાય છે તેમ, કાલદ્રવ્ય પણ કાલાણુ-દ્વ્યણુકાદિ સ્કથરૂપ વહુપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, પુદગલદ્રવ્યમા સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા વગેરે વિભાવગુણો છે અને તેથી જ પુદગલ પરમાણુ એકઠા મઝી દ્વ્યણુકાદિ સ્કથરૂપે પરિણમે છે પણ કાલદ્રવ્યમા સ્નિગ્ધતા રૂક્ષતાવગેરે વિભાવગુણો નથી અને તેને લીધે જ કાલાણુ કદી એકઠા મઝી શકે નહિ તેમજ સ્કથરૂપે પરિણમે નહિ, આ કારણથીજ કાલદ્રવ્ય એક પ્રદેશી છે, વહુપ્રદેશી નહિ ૨૬

પ્રદેશસ્વરૂપ કયન —

સૂત્ર--(ગાથા)

જાવાદિય આયાસં અવિભાગી પુગ્ગલેણ ઉદ્દઢ ॥
તં રૂપદેસ જાણે સન્વાણુદ્દાણદાણરિહં ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જેટલું આકાશદ્રવ્ય અવિભાગી પુદગલપરમાણુથી અવપ્તબ્ધ-પ્રાપ્ત થાય-રોકાય તેટલા આકાશક્ષેત્રને

મદેશ જાણવો એટલે કે, એ પુદગલ પરમાણુ જંટલા આકાશને રોકી રહે તેટલા આકાશને એક આકાશમદેશ જાણવો એમ યોજા પણ સમગ્ર દ્રવ્યમદેશને આકાશમદેશસમાન જાણવા એ એક આકાશમદેશ, સર્વ પુદગલપરમાણુને તથા સમગ્ર મૂર્ત્ય પુદગલસ્કથને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા ધરાવે છે-એવા પ્રકારની તે આકાશમદેશની અવકાશદાનશક્તિ છે. જો તેનામા એવા પ્રકારની શક્તિ ન હોય તો અનતાનત પદ્મદ્રવ્યને અમર્યાદાત મદેશ લોચાશયમા કેમ સમાવી શકે ! તે આકાશ-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પહેલાં પણ ચર્ચા છે

હવે અહીં એ શરૂ થાય છે કે, પુદગલદ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી તેનો પરમાણુરૂપ ભેદ ઘટે છે, પણ આકાશ વગેરે જે અમૂર્તદ્રવ્ય છે તેના મદેશરૂપ ભેદ કેમ ઘટે ? આ શરૂાનું સમાધાન એ છે કે, જેમ કોઈ એ મુનિઓ બેઠા છે તે વચ્ચે મુનિઓનું બેસવાનું ક્ષેત્ર એક કહેવાય કે તે જડા જૂદા ક્ષેત્ર કહેવાય ? જો વચ્ચેનું એક ક્ષેત્ર પહીંચે તો વચ્ચે જળ એક ક્ષેત્ર માં કેમ રહી શકે, તે માટે વચ્ચે મુનિઓના વચરાના ક્ષેત્ર જૂદા જૂદા કહેવા પડશે તેમ આકાશાદિ જે અમૂર્તદ્રવ્યોનો ભેદ કહેવામા આવ્યો છે તે પણ ઔપાધિક ભેદજ સમજવો નિશ્ચયદષ્ટિએ તો કોઈ જાતનો ભેદજ નથી

કૃતિશ્રી-દ્રવ્યસમગ્રહ પ્રથમા પદ્મદ્રવ્યપચાસ્તિવાય
પ્રતિપાદક પ્રથમ અધ્યાય
સમાપ્ત

દરે જીવ-અજીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય-આશ્રવાદિ
માત પદાર્થ વર્ણવે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

આસવ-ગ્રંથણ-સવર-ણિજર-મોહકા-સપુણ્ણપાવા જે ॥

જીવાજીવવિસેસા તે વિ સમાસેણ પમણામો ॥૨૮॥

અર્થ:—આશ્રવ પદાર્થ, ગ્રંથ પદાર્થ, સવર પદાર્થ, નિર્જરા પદાર્થ, મોક્ષ પદાર્થ પુણ્ય પદાર્થ અને પાપ પદાર્થ આ સાત પદાર્થો જીવદ્રવ્ય તથા અજીવદ્રવ્યના વિશેષ જાણવા તેઓ સવરે હવે સક્ષેપમા કહેવામા આવે છે. આ સાત પદાર્થોમા જેઓ ચેતન ભાવ-જ્ઞાનરૂપ ભાવ છે તેઓને જીવદ્રવ્યના વિશેષ જાણવા અને જેઓ અચેતનભાવ-જડભાવ છે તેઓને અજીવ-પુદ્ગલદ્રવ્યના વિશેષ-પર્યાય જાણવા

આશ્રવ પદાર્થ સ્વરૂપ રચન —

આસવદિ જેણ કમ્મ પરિણામો અપ્પણો સ વિપ્પણેઓ ॥

ભાવાસવો જિણુત્તો દઢ્ઠાસવણો પરો હોદિ ॥૨૯॥

અર્થ — આશ્રવ પદાર્થના ને મેદ છે એક તો ભાવાશ્રવ અને ત્રીજો દ્રવ્યાશ્રવ તેમાનો ભાવાશ્રવ તે છે કે, જેણે કરી કર્મપુદ્ગલ આત્માની સમીપ આવે એટલે આત્માનુ જે કોઈ પ-

રિણામ તેને ભાવાશ્રવ જાણવો, એમ ભગવાન જિનેશ્વર કહે છે
 એ સિવાય ત્રીજો દ્રવ્યાશ્રવ જાણવો આ વિષે આગળ કહેવાશે ૨૯

આશ્રયના મેદ પકો ભાવાશ્રવરૂપ આત્મપરિણામનુ
 વિશેષ વિચરણ —

સૂત્ર—(ગાથા)

મિત્યન્નાવિરદિપમાદજોગા કોધાદઓ ચ વિણ્ણેયા ॥
 પળપળપળદસતિયચ્ચડ કમસો મેદા દુ પુઠ્ઠસ્સ ॥૩૦॥

અર્થ — મિત્યતાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને ક્રોધ
 વગેરે કપાયને ભાવાશ્રવ જાણવા તેમાં પોતાના આત્મસ્વરૂપની
 જે વિપરીત શ્રદ્ધા તે આશ્રયતર મિત્યતાત્વ છે અને જિન ભગવાને
 કહ્યાં જીવાદિ પદાર્થ ઉપર જે વિપરીત શ્રદ્ધા તે વાચ્ય મિત્યતા-
 ત્વ છે આ મિત્યતાત્વરૂપ જે આત્મપરિણામ તે ભાવાશ્રવ કહે
 વાય છે તેમજ આત્મા, પોતાના સહજસુખનુધારસથી વિપરીત
 થઈ ઇન્દ્રિયાધીન સુખની જે ઇચ્છા કરે તે આશ્રયતર અવિરતિ
 છે અને પ્રાણાત્તિપાતવિરમણ વગેરે વ્રતનો જે સર્વથા અભાવ તે
 વાચ્ય અવિરતિ છે આ અવિરતિરૂપ જે આત્મપરિણામ તે પણ
 ભાવાશ્રવ છે વળી શુદ્ધ આત્માનુભવથી પરિણામનુ જે ચલન
 તે આશ્રયતર પ્રમાદ છે અને મૂળગુણ તથા સત્તરગુણને મલિન
 કરનારા જે પરિણામ તે વાચ્ય પ્રમાદ છે આ પ્રમાદરૂપ આત્મ
 પરિણામ પણ ભાવાશ્રવ છે કર્મપુદગલને ગ્રહણ કરવાને આ-

ત્મપ્રદેશની જે ચચલતા તે આભ્યંતર યોગ કહેવાય છે અને મન-
 વચન-કાયાનો જે વ્યાપાર તે બાહ્ય યોગ કહેવાય છે આ યોગ-
 રૂપ જે આત્મપરિણામ તે પણ ભાવાશ્રવ કહેવાય છે. તેજપ્રમાણે
 પરમ ઉપશમમૂર્તિ-કેવલજ્ઞાનાદિ અનંતગુણવાળા પોતાના શુદ્ધ
 સ્વભાવને ક્ષોભકારક જે આત્મપરિણામ તે આભ્યંતર ક્રોધાદિ
 રૂપાય છે અને કોઈ અનિષ્ટ વસ્તુના સ્વપ્રમા જે ક્રૂર પરિણામ
 તે રાજ્ય ક્રોધાદિ કપાય કહેવાય છે આ ક્રોધાદિ કપાયરૂ-
 પ જે આત્મપરિણામ તે પણ ભાવાશ્રવ છે એ રીતે ભાવાશ્રવના
 ભેદરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ તથા ક્રોધાદિના
 પણ અનુક્રમે આ પ્રમાણે ભેદ સમજવા-મિથ્યાત્વ, વિપરીત મિ
 થ્યાત્વ, વિનયમિથ્યાત્વ, સશયમિથ્યાત્વ તથા અજ્ઞાનમિથ્યાત્વ,
 અવિરતિરૂપ ભાવાશ્રવના પણ પાંચ ભેદ છે. જેવા કે, હિંસા,
 મૃપાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન તથા પરિગ્રહ, પ્રમાદરૂપ ભાવાશ્ર
 વના પદર ભેદ કહેલા છે જેવા કે ચાર પ્રકારની વિકથા, ચાર
 ક્રોધાદિ રૂપાય, ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, ત્રિપ્રમાદ
 તથા દૃષ્ટિરાગપ્રમાદ-એકદર એ પ્રમાણે પદર પ્રમાદ જાણવા
 યોગ ભાવાશ્રવના ત્રણ ભેદ છે-મનોયોગ, વચનયોગ તથા કા-
 યયોગ, અને ક્રોધાદિકપાયરૂપ ભાવાશ્રવ પણ ચાર પ્રકારનો
 છે -જેમકે ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ, આ સર્વ ભાવાશ્રવ-
 નાજ ભેદ જાણવા.૩૦

૪૪ દ્રવ્યાશ્રય કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

જાણાવરણાદીણ જોગ જં પુગ્ગલં સમાસવટ્ટિ ॥
 દઢ્ઢાસઓ સ ણેઓ અણંયમેઓ જિણરકાઓ ॥૩૧॥

અર્થ — જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના કર્મને યોગ્ય જે પુદ્ગલ-પદ્ધતિ કાર્મણશરીરની નિષ્પત્તિના કારણ જે પુદ્ગલ પરમાણુઓ-તેઓનું જીવમદેશને લક્ષી જે આગમન તે દ્રવ્યાશ્રય જાણવો આ દ્રવ્યાશ્રય જિનભાષિત હોઈને અનેક ભેદવાળો જે-અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ આઠ મૂળમકૃતિ તથા તેના વત્તરમકૃતિરૂપ ૧૪૮ ભેદોને દ્રવ્યાશ્રય કહેવાયા આવે છે ૩૧

ઘઘ પદાર્થ ઢગાલ્યાન —

સૂત્ર—(ગાથા)

ઘલ્લદિ કમ્મ જેણદુ ચ્ચેદણભાવેણ ભાવવધો સો ॥
 કમ્માદપટેસાણ અણ્ણોણ્ણપવેસણ ડેયરા ॥૩૨॥

અર્થ — ઘઘ પદાર્થ તે પ્રકારનો છે એક તો ભાવવધ તથા વીજો દ્રવ્યવધ, તેમાનો ભાવવધ તે એ છે કે, ચેતન ભાવી આત્માને રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામથી જે કર્મ રધાય છે તે ભાવવધ કહેવાય છે, સિવાય વીજો દ્રવ્યવધ તે એ છે કે, કર્મ પુદ્ગલ તથા આત્મમદેશનો જે અન્યોન્ય પ્રવેશ-નીરક્ષીરન્યાય પ્રમાણે જે એકત્ર સમિલન તે દ્રવ્યવધ જાણવો ૩૨

યથપદાયના મેદ —

સૂત્ર—(ગાથા)

પયડિટ્ટિદિ અણુભાગ-પ્પદેસમેદાદુ ચ્ચડવિધોવંધો ॥

જોગા પયડિપદેસા ટિદિઅણુભાગાકસાયદોહુતિ ॥

અર્થ — પ્રકૃતિયથ, સ્થિતિયથ, અનુભાગયથ, તથા પ્રદેશયથ—એમ ચાર પ્રકારનો યથ પદાર્થ છે. તેમા પ્રકૃતિયથ તે ઇ કે, પ્રકૃતિ-સ્વભાવનો જે યથ તે પ્રકૃતિયથ જાણવો, જેમ જ્ઞાનાવરણ કર્મપ્રકૃતિનો પટની પેઠે જ્ઞાનગુણ દારુવાનો સ્વ-ભાવ છે, દર્શનાવરણ કર્મપ્રકૃતિનો દરયાન પુરુષની પેઠે દર્શનગુણ દાકી દેવાનો સ્વભાવ છે, વેદનીય કર્મપ્રકૃતિનો મગ ચોપ ઢેલી તરયારની પેઠે સુચ-દુઃખ ઉપજાવવાનો સ્વભાવ છે, મોહનીય કર્મપ્રકૃતિનો મદિરાની પેઠે ભ્રમ ઉપજાવવાનો સ્વભાવ છે, જાયુ.કર્મનો હેડની પેઠે આત્માને દેહસંબન્ધદ્વારા રોકી રાખવાનો સ્વભાવ છે, નામકર્મનો ચિત્રકારની પેઠે આત્માને અ-નેક શરીરાકારે પરિણામી દેવાનો સ્વભાવ છે, ગોત્રકર્મનો કુખા-રની પેઠે ઉચ્ચ નીચ ગોત્રદ્વારા મોટા નાના કરી દેવાનો સ્વભાવ છે અને અતરાય કર્મનો ખડારી પુરુષની પેઠે વક્તાની પ્રાપ્તિમા વિન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે એમ આઠ પ્રકારનો પ્રકૃતિના સ્વભાવના જ યથ તે પ્રકૃતિયથ રહેવાય છે સ્થિતિયથ તે ઇ કે, જેમ યક્ષી-ગાય-ધેમ યગેરના ઢધનો મધુર સ્વાદ કે કે અઢી મદર સુધી તેજ સ્થિતિના રહે છે તેમ, આત્માના

પ્રદેશમા કર્મ પુદગલનો સગથ જેટલા કાર્ત્ત્વર્થત તેજ સ્થિતિમા
 રહે તે તે 'સ્થિતિ' કહેવાય છે અને તે સ્થિતિનો જે વધ તે
 સ્થિતિચન્ધ કહેવાય છે, અનુભાગ ચન્ધ તે ઇ છે કે, જેમ વ-
 કરી-ગાય-ભેસ-વગેરના દૂધમા તર-તમયોગે મધુરતા વગેરે
 શક્તિનો વિશેષ છે તેમ, જીવપ્રદેશને વિષે રહેલા કર્મપુદગલ
 સ્ક્રુતનો તર-તમ-યોગે કરી ઓછા-વધતા મુલ-દુલ્લ દેવાની
 શક્તિનો જે વિશેષ છે તે અનુભાગ કહેવાય છે અને તે અનુ-
 ભાગના જે ચન્ધ તે અનુભાગચન્ધ જાણયો આ અનુભાગ
 ચન્ધનેજ ઘોઝા નામે 'રસચન્ધ' કહેવામા આવે છે હવે
 પ્રદેશચન્ધ પટલે-ઐક્ય એક જીવપ્રદેશમા સિદ્ધ જીવના અનતમા
 ભાગે અભવ્ય ધર્મી અનતગણા અધિક પુદગલ પરમાણુઓ ક્ષણે
 ક્ષણે ચન્ધપણે જે પરિણમે છે તે પ્રદેશચન્ધ કહેવાય છે. એ
 પ્રમાણેના ચન્ધ પદાર્થના ચાર ભેદો પૈમી પ્રકૃતિચન્ધ તથા
 પ્રદેશચન્ધ, મન-વચન-કાય-એ ગ્રંથી ધાય છે અને સ્થિતિ-
 ચન્ધ તથા અનુભાગચન્ધ, કપાયોના પરિણામથી હદ્ભવે છે ૩૩

મથક પદાર્થ ક્ષાત્ત્યાન —

સૂત્ર—(ગાથા)

ચેદળપરિણામો જો કન્મસ્સાસવણિરોહણે દેહ ॥

સો ભાવસવરો સલ્લુ દવાસવરોહણે અણ્ણો ॥૩૪॥

અર્થ —સવર પદાર્થ પળ ૪ પ્રકારનો છે એક ભાવસવર
 તથા વીજો દ્રવ્યસવર તેમા શુદ્ધ જ્ઞાનાનન્દમય પરમાત્માની

મકારની છે એક તો નિશ્ચયસમિતિ તથા રીતી વ્યવહાર સમિતિ. તેમાં અનતજ્ઞાનાદિ વિશુદ્ધ સ્વભાવની જે પ્રાપ્તિ તે નિશ્ચયસમિતિ છે અને રૂપા-ભાષા-વ્યવહાર-આદાન-નિષેધ-આ પાંચ મકારની વ્યવહાર સમિતિ છે આ સમિતિ પણ ભાવસર છે. બીજી ગુપ્તિ પણ તે મકારની છે એક તો નિશ્ચય ગુપ્તિ તથા બીજી વ્યવહાર ગુપ્તિ તેમાં આત્માને સહજાનદસ્વભાવમાં જે ગોપ્યો રાખ્યો તે નિશ્ચયગુપ્તિ સમજવી અને-મન-વચન કા-યને અશુભ ક્રિયાઓથી જે ગોપ્યો રાખ્યા તે વ્યવહાર ગુપ્તિ છે. આ ગુપ્તિ પણ ભાવસર છે તેજમમાણે ક્ષમાદિ દશ મકારનો જે ઉત્તમ મતિધર્મ છે તે પણ ભાવસર છે અનુમેષા-પટલે અનિત્યાદિ ત્રાર ભાવના તે પણ ભાવસર છે અમુક અમુક ભાવનાઓથી ઘાવીસ મકારના પરીપહોનો જે જય કર્યો તે પણ ભાવસર છે

હવે ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ રહેવાય છે - શુદ્ધોપ-યોગરૂપ રત્નત્રયની પરિણતિનું પોતાના શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં જે ચરણ-સ્થાપન કર્યું તેને ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે આ ચારિત્રના તર-તમયોગે પાંચ મેદ થાય છે જેમકે, પહેલું સામાયિક ચારિત્ર સામાયિક ચારિત્ર પટલે 'સર્વ જીવ કેવળ જ્ઞાનસ્વભાવ છે, કોઈ પણ અરિક-ન્યૂન નથી' એવી જે સમતા બુદ્ધિ તે સામાયિક છે, અથવા પોતાના સ્વભાવની સ્થિરતાના વચ્ચે સમગ્ર શુભ-અશુભ સંસ્કરણોનો જે સમકાળે ત્યાગ-તેરી જે પરમસમાધિ તે સામાયિક છે, અથવા આત્માના અનુભવના

વળી રાગ-દ્વેષની પરિણતિનો જે સર્વથા ત્યાગ તે સામાયિક
 છે, અથવા મુખ-દુઃખના અનુભવપ્રસંગે જે સર્પૂર્ણ મધ્યસ્થભાવ
 તે સામાયિક છે. આનુ નામજ સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે.
 બીજુ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે આ છેદોપસ્થાપ-
 નીય ચારિત્ર તે એ છે કે આત્મા, સમગ્ર હિંસા-મૃપા-અદત્ત-
 મૈથુન-પરિગ્રહથી વિરામ પામી પાંચ પ્રકારના વિકલ્પોનો છેદ-
 મેદ કરી નાખે, રાગાદિવિકલ્પરૂપ સાવચ્છ યોગથી નિવૃત્તિ
 પામે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા સ્થિતિ કરી નિશ્ચળ થાય તે
 છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે, અથવા છેદ પટલે પોતાના
 તત્ત્વ રચન યતા નિજ શુદ્ધાત્માનુભવરૂપ નિશ્ચયમાયશ્ચિત્તદ્વારા
 અને નિશ્ચયમાયશ્ચિત્તના સાધક પ્રાણાયામ-ધ્યાન-જપ તપરૂપ
 વ્યવહારમાયશ્ચિત્તદ્વારા પોતાના સ્વરૂપમા આત્માને જે સ્થાપિત
 કરવો, તે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવાય છે ત્રીજુ ‘પરિહા-
 રવિશુદ્ધિ’ નામનુ ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનુ સ્વરૂપ એ છે કે,
 મિથ્યા રાગાદિ વિકલ્પરૂપ મેલનો પરિહાર પરિત્યાગ કરી આ-
 ત્માની જે શુદ્ધિ-નિર્મલતા તે ‘પરિહારવિશુદ્ધિ’ ચારિત્ર કહેવાય
 છે ચોથુ ‘મૂક્ષમ સપરાય’ નામનુ ચારિત્ર છે. તેનુ સ્વરૂપ એ
 છે કે, પ્રથમ મોહનીય કર્મની ૨૮ પ્રકૃતિમાથી કેવલ એક
 લોભ પ્રકૃતિવિના વાકીની ૨૭ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય તથા ઉપરામ
 થયા પછી જે પરિણામવિશેષથી મૂક્ષમ એવી લોભપ્રકૃતિનો
 પણ ક્ષય તથા ઉપરામ થઈ જાય તેનુ નામ મૂક્ષમ સપરાય ચા-
 રિત્ર કહેવાય છે. હવે પાંચમુ ‘યથાર્થાત’ ચારિત્ર કહે છે:—

સમગ્ર મોહનીય પ્રકૃતિનો સ્વ-વપરામ થયા પછી નિજગુણરૂપ પરમસ્થિરતા છક્ષણ જે ચારિત્ર પ્રકટે છે તે યથારૂપાત કહેવાય છે એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર કહી તેઓ વચ્ચે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્વેષ કહે છે.-સામાધિકૃત ચારિત્ર અને ડે-દોષસ્થાનીય ચારિત્ર પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ તથા અનિ-વૃત્તિકરણ-એ ચાર ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે, પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર પ્રમત્ત' નામના છઠ્ઠે ગુણઠાણે તથા 'અપ્રમત્ત નામના સાતમે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે, મૂલ્મસપરાય ચારિત્ર 'સપરા-ય'નામના દશમે ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે અને યથારૂપાત ચારિત્ર ઉપશાતમોહ, સ્ત્રીમોહ, સયોગી કેવલી અને અયોગી કેવલી એ ચાર ગુણઠાણે પ્રાપ્ત થાય છે વિરતાવિરતરૂપ જે દેશચારિત્ર છે તેનું ગુણઠાણું 'દેશચરિત' નામે પાંચમું છે અને સરુલચારિત્રના અભાવરૂપ જે અસ્યત તેના ગુણઠાણા મિથ્યા ત્વ-સાસ્વાદન-મિશ્ર-અવિરત-એ ચાર છે એ રીતે ચારિત્રના મેદ તથા ગુણઠાણા કક્ષા બા સર્વ-વ્રતાદિ-ચારિત્રમુખીના પદાર્થાને ભાવસવરના વિશેષ મેદ જાણવા ૩૫

નિર્જરા પદાર્થ ધ્યાનવાન —

સૂત્ર—(ગાથા)

જહ કાલેણ તવેણ ચ ભુત્તરસ કમ્મપુગ્ગલ જેણ ॥
ભાવેણ સહાર્દિ જેયા તસ્સહણ ચેટ્ટિજિજ્જરા દુવિહા ॥

અર્થ.—નિર્જરા જે પ્રકારની છે એક ભાવનિર્જરા તથા

વીજી દ્રવ્યનિર્જરા. તેમાંથી પ્રથમ ભાવનિર્જરા કહે છે:-જે કર્મ જે કાળે પોતાના ઉદયમાં આવે-સ્વસ્વભાવે ઉદીરણા વિનાજ ઉદયમાં આવે તે 'યથાકાલ' કહેવાય છે આ યથાકાલથી તથા તપથી કર્મને ઉદીરીને જેનો રસ-સુખદુઃખરૂપ સ્વાદ ભોગવાઈ ગયો છે એવું કર્મપુદ્ગલ, આત્માના વિશુદ્ધ પરિણામરૂપ જે ભાવથી આત્મપ્રદેશમાં વળગેલું હતા તેથી છુટું પડી જાય-સરી-ત્વરી પડે-એવા પ્રકારનો જે શુદ્ધ આત્મપરિણામ તે 'ભાવનિર્જરા' કહેવાય છે અને આત્મપ્રદેશમાં લાગેલા-વળગેલા કર્મપુદ્ગલનું જે સરવું-ત્વરવું તેને 'દ્રવ્યનિર્જરા' કહેવામાં આવે છે.

અહીં નિર્જરાના સ્વભાવમાં વિશેષ સમજૂતી આ પ્રમાણે છે:-નિર્જરા તે પ્રકારની છે એક સંવિપાક નિર્જરા અને બીજી અવિપાક નિર્જરા જેમ પોતાના સમયને પામી આગળું ફળ પરિવક્ષ થાય છે તેમ કર્મ પણ પોતાની મેળે પોતાના સમયે ઉદય પામી નિર્જરે-પરિપાક દશાને પામે તે સંવિપાક નિર્જરા કહેવાય છે, અને જેનો પરિપાક અમુક કાળાતરે હોય છે તેવા આગના ફળને અમુક કોઈ ડાળાથી તત્કાલ સમયવિના જેમ પકવવામાં આવે છે તેમ, કર્મપુદ્ગલને પણ તેના ઉદય કાળ-વિના-પરિપાકસમય વિના જે મહાઘોર તપથી ઉદીરીને-ઉદયકાળમાં આપીને જે કર્મનિર્જરા કરવી-કર્મોને સ્વપાવવા તે અવિપાક નિર્જરા કહેવાય છે. એ રીતે સંક્રામ નિર્જરાદ્વારા તથા અકામનિર્જરાદ્વારા જેનો ફળભોગ ભોગવાયો હોય છે તેવા કર્મ-

પુદ્ગલો વિશુદ્ધ પરિણામથી જે સરે-પરે-સરે તે માર્ગનિર્માણ
જાણતી, અને તે વિવાયની તરફ વળી જાય તે દ્રવ્યનિર્માણ
સમગ્રતા.

દષ્ટિ અહીં પણ મશ્ત ધાપ છે કે, સરપૂર્વક જ્ઞાનગણ
જે નિર્જરા પદ્ધતિમાં આવી તે સવિષય નિર્જરા તો વિશુદ્ધ
વિદ્યે પણ હોઈ શકે છે, કેવળ સમ્યક્વિદ્યે જ હોય પણ જો
નિષય નથી; તો તે જ્ઞાનગણની નિર્જરા કેમ રહી શકાય
મા મશ્તો ઉત્તર એ છે, મિલ્યાત્વીને જો કે સવિષય
નિર્જરા હોય છે તો પણ તે તેને સરપૂર્વક નિર્જરા હોતી નથી
મહી તો સરપૂર્વક લીધો છે અને તે સર કેવળ જ્ઞાનીને જ
હોય છે, અજ્ઞાનીને હોય નહિ, માટે અજ્ઞાની જીવની નિર્જરા
મમતાની માપણ નિર્ધરક છે. કેમકે અજ્ઞાનીને અલ્પ
નિર્જરા પણ થઈ હોય તેથી તેની ગણના નક્કરી થઈ શકાય ૩૬

માનવદાથ વ્યાખ્યાન —

મૂત્ર—(માથા)

સત્ત્વસ્ત કમ્મણો જો સ્વયંહેઠ અપ્પણો હુ પરિણામો!!
જેઓ સ માનસુરણો દબ્બવિમુરલોપ્પકમ્મપુહમાવો!!

અર્થ — મોક્ષ પદાર્થના જે મેદ છે, એક માવમોક્ષ અને
બીજો દ્રવ્યમોક્ષ તેમાનો માવમોક્ષ તે એ છે કે, સમગ્ર કર્મોનો
જે ક્ષય-મૂલ્યથી વિનાશ તેજુ અસાધારણ કારણ એજુ જે આ-
આત્માનુ પરિણામ તેને માવમોક્ષ જાણવો, અને દ્રવ્યમોક્ષ તે

[છે કે, આત્માનો તથા કર્મોનો જે પૃથગ્ ભાવ-ભંગ અમ્મ
યદ્ જન્મ-તે દ્રવ્યમોક્ષ છે આ દ્રવ્યમોક્ષ ચૌદમા જ્ઞાનજાને
અંતે હોઈ શકે છે. ૩૭

પુણ્ય-પાપ પદાર્થ ધ્યામ્યાન—

સૂત્ર—(ગાથા)

સુહસુહભાવજુક્તા પુણ્ય પાપ હવન્તિ સ્મૃત્તુ જીવા ॥
સાદં સુહાઓ નામ ગોદં પુણ્ય પરાણિ પાત્ર ચ ॥૩૮॥

અર્થ —દેવપૂજા-શુદ્ધપૂજા-યનિપૂજા-ગુપ્તાન્ને દાન-સુ
શોકતા-ઉપવાસ વગેરે શુભ ભાવોમા જે રુચિ તે પુણ્ય છે
અને તે રુચિવાળો જે જીવ તે પુણ્યવાન છે, તેમજ વિષય-
કષાયાદિ જે વિપરીત ભાવો તેમા જે રુચિ તે પાપ છે અને
તે રુચિવાળો જે જીવ તે પાપયુક્ત છે. રહેવાનો ભાર પ છે
કે, શુભભાવયુક્ત જે જીવ તે પુણ્યવાન છે અને અશુભભાવગ્રસ્તો
જે જીવ તે પાપી છે. આ પુણ્ય-પાપ પદાર્થનું વિશેષ સ્વરૂપ પ
છે કે, માતાવેદની-દેવમનુષ્યાદિ શુભ આયુષ-શુભ નામ
કર્મની જે પ્રકૃતિ-શુભ ગોત્ર-ઉચૈર્ગાત્ર-વગેરે ૪૨ પ્રકૃતિ, તે
પુણ્ય પદાર્થ કહેવાય છે અને વીજી એવી વિપરીત એવી જે ૮૨
પ્રકૃતિ તે પાપ પદાર્થ છે.

હવે અહીં પ્રક્રમશઃ ગાય છે કે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ નીચેને
પુણ્ય તથા પાપ-પાપે પદાર્થ સ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપના ધ્યાનક
હોવાથી અવશ્ય હેયજ છે સ્પાદેય તો નથીજ, તો પછી સમ્યગ્
દૃષ્ટિ જીવ અરિહતાદિની ભક્તિ વગેરે વિશેષ પુણ્ય ક્રિયાઓ શા

માટે કરે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે, જેમ કોઈ મોગી પુરુષ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે પોતાની પ્રેમપાત્ર મનોહર પત્નીના વિયોગથી ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તે સ્ત્રીનું નિત્ય સ્મરણ કર્યા કરે છે, વળી કોઈ સમયે તે સ્ત્રી પાસેથી સમાચાર લાવનાર કોઈ માણસ પોતાની પાસે આવે છે ત્યારે તે સ્ત્રીના કારણથીજ આવનાર માણસનો ઘણો ઘણો આદર-સત્કાર કરે છે, તેજ પ્રણામે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પણ પરમ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી તે સમ્યક્ત્વના મહિમાદ્વારા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો આસ્વાદ છે છે-કેવલ પરોક્ષભાવેજ શુદ્ધાત્મભાવની ભાવના ધારે છે પણ ચારિત્ર મોહના ઉદયથી નિર્નિકાર સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે પામી શકતો નથી, માટેજ નિર્દોષ-નિર્વિકાર પરમાત્મા-અરિહતાદિ પરમેષ્ઠિની તે ભક્તિ કરે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ્ય રાખી, વિષય-કપાયાદિ અશુભ ભાવોને દૂર કરી પરમેષ્ઠિની ભક્તિ વગેરે શુભ સામગ્રીદ્વારા પ્રત્યક્ષ નિર્વિકાર સ્વરૂપને અનુભવે છે. આ રીતે તીર્થંકરાદિની ભક્તિરૂપ જે વિશિષ્ટ ગુણ છે તે તીર્થંકરમહત્તિ મમુક્ષુ પુણ્યપરપરાથી મુક્તિનું કારણ ધને છે અને તેથીજ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને વ્યવહારનયે તેષુ ધર્માનુવન્ધી પુણ્ય ઉપાદેય છે, પણ મિથ્યાત્વીનું જે પુણ્ય હોય છે તે પાપાનુવન્ધી છે અને તેવા પુણ્યદ્વારા પરિણામે ફેવલ પાપનીજ ઉત્પત્તિ છે માટે મિથ્યાત્વીનું તે પુણ્ય મર્વધા હેય છે

इति श्री ब्रह्मसिंह ग्रन्थमा सप्तपदार्थ-नवतत्त्व-
प्रतिपादक बीजो अध्याय समाप्त

મોક્ષમાર્ગ કથન —

સૂત્ર—(ગાથા)

સમ્મદ્વસણનાણ ચરણ મોરસ્સ કારણ જાણ ॥

વવહારા ણિચ્છયદો તત્તિયમહોણિઓ અપ્પા ॥૩૯

અર્થ.—સમ્યક્દર્શન ઇટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધા, સમ્યક્જ્ઞાન ઇટલે સશયાદિરહિત યથાર્થ જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ઇટલે શુદ્ધ વીતરાગ ચારિત્ર—આ ત્રણે રત્નો મોક્ષના કારણ જાણવા પળ યાદ રાખવું જોડે કે, આ મોક્ષકારણો વ્યવહારદૃષ્ટિએ છે, નિશ્ચયદૃષ્ટિ તો જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય એવો આત્માજ મોક્ષનું કારણ છે. ૩૯

હયે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર યે ગુણો અને આત્મદ્રવ્યનો પરસ્પર ત્યાગ્યવ્યાપકભાવ સમ્યન્થ તથા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રગુણમય યથા આત્મદ્રવ્યની ઉપાદેયતા વહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

ચયણત્તય ણ વટ્ટહ અપ્પાણ મુહત્તુ અણ્ણદવ્વમિ ॥

તમ્હા તત્તિયમહો હંદિ હુમોરસ્સ કારણં આદા ॥

અર્થ.—દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ ગુણ-રત્નો આત્મદ્રવ્યને મુક્તિને અચેતન અન્ય પુદગલાદિ દ્રવ્યોમા કઢી રહેતા નથી અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ગુણો આત્મદ્રવ્ય વિના મીજે કઢી રહેતા નથી, તેમજ આત્મા પોતે પણ એ જ્ઞાનાદિ ગુણો વિના કર્તા રહેતો નથી તેથી આત્માનો અને જ્ઞાનાદિ ગુણ-

સમૂહનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવસવધ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અગ્નિનો
તથા ઉષ્ણતાનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સવધ છે તેમ આત્માનો
તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ સવધ જાણવો, આ
રીતે જ્ઞાનાદિ ગુણો તથા આત્માનો પરસ્પર અભેદ છે તેથી
આત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે અને તેજ ઉપાદેય છે ૪૦

મોક્ષના કારણ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણાનુ સ્વરૂપકથન—

સૂત્ર—(ગાથા)

જીવાદીસદ્ગુણસમ્મત્ત રૂપમપ્યણો તત્તુ ॥

દુરભિણિવેસધિમુક્તિનાણ સમ્મત્તુ હોદિ સદિજમ્હિ ॥

અર્થ —સર્વત્ર વીતરાગદેવે કહેલા જીવાદિ સમગ્ર
પદાર્થો વિષે ચલ્લુદ્ધિ-મલિનશુદ્ધિરહિત એવી જે શુદ્ધ શ્રદ્ધા
ધારણ કરવી-એટલે ‘વીતરાગેકહેલા સમગ્ર જીવાદિ પદાર્થો
ક્વદાં અસત્ય નજ હોય’ આગી જે નિશ્ચયયુદ્ધિ તેજ ‘સમ્યક્ત્વ’
છે આ સમ્યક્ત્વ આત્માનુજ સ્વરૂપ છે-આત્માનોજ શુદ્ધ ગુણ
છે-આત્માનુજ પરિણામ છે વળી આ સમ્યક્ત્વ ગુણનું ફળ
એવું મહાન છે કે, સંશય-વિમોહ-વિષમ વગેરે જ્ઞાનના દોષો
રૂપ દુષ્ટ અભિનિવેશથી રહિત એવું જે સમ્યક્જ્ઞાન યથાર્થ
વિશુદ્ધ જ્ઞાન તે કેવળ આ સમ્યક્ત્વના મહિમાથી જ પ્રાપ્ત થાય
છે જેમ ગૌતમ, અગ્નિયૂતિ તથા વાયુયૂતિ નામના ત્રણ બ્રાહ્મણો,
જેઓ પાંચસો પાંચસો શિષ્યોના ઉપાધ્યાય હતા અને ચાર
વેદ, જ્યોતિષ-વ્યાકરણ વગેરે વેદના છ અંગો, મનુ વગેરે

અઢાર સ્મૃતિઓ, પુરાણો, મહાભારતાદિ ઇતિહાસો તથા મોમાસા ન્યાય વગેરે સમગ્ર શાસ્ત્રોને જાણનારા હતા છતાં મધ્યમ સમ્યક્ત્વના અભાવે અજ્ઞાનીજ હતા—મિથ્યા જ્ઞાનીજ હતા, નદિ કે સમ્યગ્જ્ઞાની ! પરંતુ જ્યારે તે બ્રાહ્મણો શ્રીવર્ધમાન સ્વામીને દર્શને ગયા અને તેમના દર્શનમાત્રથી જ તેઓનો મિથ્યાત્વ અધકાર દૂર થયો તથા સમ્યક્ત્વગુણ તેઓને પ્રાપ્ત થયો ત્યારે—તેજ સ્ત્રણે તેઓનું પૂર્વકાલનું મિથ્યાજ્ઞાનજ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું. આવો સમ્યક્ત્વનો મહિમા છે આ સમ્યક્ત્વ વિના અગીઆર અગોને જાણનારો દરકોઈ મનુષ્ય સ્વરેસ્વર મિથ્યાજ્ઞાનીજ છે વઠી જેમ સમ્યક્ત્વના મહિમાથી મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થઈ શકે છે તેમ, તપશ્ચરણ—ત્રત—ધ્યાનાદિક પૂણ મિથ્યારૂપ હોવા છતાં સમ્યક્ત્વના મહિમાથી શુદ્ધ સ્વરૂપ થઈ શકે છે. જેમ વિષમિશ્ર દૂધ સર્વથા હેય છે તેમ સમ્યક્ત્વ વિના સર્વ ક્રિયાફલાપ મિથ્યાસ્વરૂપ છે, હેય છે, માટે મન્ય જીવે પચીસ પ્રકારના મઠથી રહિત એવો સમ્યક્ત્વ ગુણ અવશ્ય ઉપાદેય સ્વરૂપે જાણવો જોઈએ સમ્યક્ત્વના પચીસ દોષો આ પ્રમાણે રહેવામા આવ્યા છે:—

“મૂઢત્રય મદાશ્રાપ્તૌ તથાનાયતનાનિ પદ્ ॥

અપ્તૌ શકાદયશ્ચૈતિ દ્વગ્દાપાઃપંચવિશતિ. ॥૧॥

ત્રણ પ્રકારના મૂઢ, આઠ પ્રકારના મદ, ૩ અનાયતન અને શકા વગેરે આઠ—આ પચીસ સમ્યક્ત્વના દોષો છે. તેમા

ત્રણ મૂઢ આ પ્રમાણે છે:-દેવમૂઢ, લોકમૂઢ તથા શાસ્ત્રમૂઢ જે સમ્યક્ત્વી જીવ ક્ષેત્રપાત્રાદિનો મહિમા જોઈ પુત્રાદિ નિમિત્તે તે મિથ્યાદેવનું આરાધન કરે તે દેવમૂઢ છે, ગંગાદિ તીર્થમાં સ્નાનાદિ કતવ્યને પુણ્યનું કારણ માની જે કરે તે લોકમૂઢ છે, અને અજ્ઞાની મનુષ્યે માનવા યોગ્ય એવા જ્યોતિષ્ક-મંત્ર રાદાદિ જોડેને જૈન શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરી કુદેવભાષિત શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર-ભક્તિ-આદર કર તે શાસ્ત્રમૂઢ કહેવાય છે આઠ પ્રકારના મદ તો પ્રસિદ્ધ છે છ અનાયતન આ પ્રમાણે છે:- મિથ્યાદેવ, મિથ્યા દેવને આરાધક, મિથ્યાતપ, મિથ્યાતપસ્વી, મિથ્યાશાસ્ત્ર અને મિથ્યાશાસ્ત્રપાઠી-આ છની જે પ્રશ્ન સા તે છ પ્રકારના અનાયતન રહેવાય છે જ્ઞાદિ આઠ દાષો તો પ્રસિદ્ધ જ છે સમ્યક્ત્વના આ પચીસ મેલ સમ્યક્ત્વને મલિન કરે છે માટે સમ્યગ્દષ્ટિષ્ઠ તે મેલનો ત્યાગ કરવો ૪૧

સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વરૂપ કથન —

સૂત્ર—(ગાથા)

સસયવિમોહવિભ્રમમવિવર્જિત અપ્પસરૂવસ્સ ॥

ગ્રહણ સમ્મણ્ણાણ સાયારમણેયભેય ચ ॥૪૨॥

અર્થ —સશય, વિમોહ અને વિભ્રમથી રહિત એવું આત્મ-સ્વરૂપનું જે ગ્રહણ-જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે જૈન શાસ્ત્રમાં જી-વાદિ પદાર્થો કહેવામાં આવ્યા છે તે સત્ય હશે કે અસત્ય? એવી જે અનિશ્ચિત સુદ્ધિ તે ‘સશય’ જાણવો પરસ્પર સાપેક્ષ-

એક એકની અપેક્ષા રાખનાર એવા જે વે નય તે દ્વારા દ્રવ્ય-ગુણ-
 પર્યાય-નિત્ય-અનિત્ય-સ્યાદ્વાદરૂપ સ્વરૂપ સામગ્રી વિશેષ
 જ્ઞાનના અભાવને લીધે જે મૂઢતુદ્ધિ થાય છે તે ‘વિમોહ’
 કહેવાય છે અને ઊપના દુરુદામા જેમ રૂપાની નિશ્ચય તુદ્ધિ
 થાય છે તેમ, અનેકાત વસ્તુમા એકાત તુદ્ધિ એટલે નિત્યાદિ
 અનત ધર્માત્મિક વસ્તુમા એકાત ક્ષણવિનાશીત્વરૂપ જે મિથ્યા
 નિશ્ચય તુદ્ધિ તે વિભ્રમ કહેવાય છે આ સંશય-વિમોહ-વિ-
 ભ્રમરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનથી રહિત જે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે સમ્ય-
 ગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. આ સમ્યગ્જ્ઞાન સાકાર છે-સચિકલ્પ છે.
 જો કે જ્ઞાન વસ્તુ નિરાકાર છે-નિર્વિકલ્પ છે તો પણ જ્ઞાન,
 જ્ઞેયના આકારરૂપે પરિણમતું હોવાથી અને સકલ જ્ઞેય વસ્તુગત
 ગુણ પર્યાયાદિ સહિત જણાતું હોવાથી જ્ઞાન સાકાર છે, તેમજ
 આ સમ્યગ્જ્ઞાનના મતિજ્ઞાન વગેરે અનેક ભેદો કહેવામા
 આવ્યા છે ૪૨

સમ્યગ્દર્શન સ્વરૂપ —

મૂત્ર—(ગાથા)

જ સામન્નં ગ્રહણ ભાવાળ જેવ કદુમાયાર ॥

અવિસેસિઝ્ઞાણ અદ્વે દસણમિદિ ભણા સમણ ॥૪૩॥

અર્થ—વસ્તુગત ગુણ-પર્યાયરૂપ વિકલ્પ-આકાર કર્યા વિના
 એટલે ગુણ પર્યાયાદિ વિકલ્પ રહિત કેવલ શુદ્ધ સત્તામાત્રે સર્વ
 પદાર્થોનું જે સામાન્ય ગ્રહણ-સામાન્ય જ્ઞાન તેને સિદ્ધાંતમા

દર્શન કહેવામા આવે છે આ દર્શન, પદાર્થ માત્રને અવિશેષ સ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે—પટલે કોઈ પણ વસ્તુના શ્વેતાદિ ગુણ કે ઘટ-પટાદિ આકૃતિરૂપ જે પર્યાય-વિશેષ તે વિનાજ સામાન્ય સ્વરૂપે જોયને ગ્રહણ કરે છે માટે તે નિરાકાર કહેવાય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્જ્ઞાન તે સાકાર છે અને સમ્યગ્દર્શન તે નિરાકાર છે. સારાજ કે, નિર્વિકલ્પક-નિરાકારસ્વરૂપ જે વસ્તુદર્શન તે દર્શન છે અને સવિકલ્પ-ગુણપર્યાયાદિ સહિત જે વસ્તુગ્રહણ તે જ્ઞાન છે ૪૩

હવે છગ્નસ્થને પ્રથમ દર્શન અને તે પછી જ્ઞાન થાય છે, પણ કેવલીને દર્શનાપયોગ તથા જ્ઞાનોપયોગ વન્ને સમકાલે પછી નાથે થાય છે આપા આશયથી કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

દસણપુવ્વ ણાણ છદ્ધસ્થાણ ણ દોપિણ ઉવઓગા ॥
જુગવ જમ્હા કેવલિ—ણાહે જુગવં તુ તે દોવિ ॥૪૪॥

અર્થ —છગ્નસ્થ જીર, નેત્રાદિ इन्द्रियोદ્ધારા પ્રથમ વસ્તુને દેખે છે અને પછી તે વસ્તુને જાણે છે માટેજ છગ્નસ્થને દર્શનોપયોગ તથા જ્ઞાનોપયોગ-વન્ને સાથે કરી દોઈ શકે નહિ, પણ પ્રથમ દર્શન અને પછી જ્ઞાન થાય છે જ્ઞાનાવરણ તથા દર્શનાવરણથી જે યુક્ત હોય છે તે છગ્નસ્થ કહેવાય છે તે છગ્નસ્થને જ્ઞાન તથા દર્શન સાયોપશ્ચમિક છે ક્ષાયોપશ-મિક પટલે આવરણના કદરુ સય પછી ચીજા લીવ-

પ્રદેશને સવય પામે અને આવરણરૂપ પુદગલના સ્પર્શમયી
 કિંચિત્તમાત્ર જ્ઞાનદર્શનગુણનુ મેઘમંડલ્યી ધાવરિત સૂર્યપ્રભાની
 પેઠે જે ઘઘાર નીકળ્યું તે પણ આવરણના સર્વથા સમૂલ
 ક્ષયથી જ્ઞાનદર્શનની જે સ્વામીનતા તે ક્ષાયિક રહેવાય છે.
 આ ક્ષાયિક જ્ઞાનદર્શનના અભાવથી છદ્મ્યને વસ્તુનુ દર્શન
 તથા વસ્તુનુ જ્ઞાન એકી સાથે થતા નથી પણ અનુક્રમે થાય છે,
 ત્યારે કેવલીનાથ-કેવલ જ્ઞાનીને તે દર્શનોપયોગ તથા જ્ઞાનો-
 પયોગ રૂને એકી સાથે હોય છે કેમકે કેવલીના જ્ઞાનદર્શન
 ક્ષાયિક છે અને તેથીજ તેમને જ્ઞાન તથા દર્શન સમકાલે
 હોય છે ૪૪

હવે શુદ્ધોપયોગરૂપ યોતરાગ ચારિત્રનુ પરપરાય માધક
 સરાગચારિત્ર કહે છે—

સૂત્ર—(ગાથા)

અસુહાદો વિણિવિત્તી સુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં ॥
 વદસમિદિગુત્તિરૂવં વવહારણયા દુ જિણભણિય ॥૪૫

અર્થ—અશુભ વિષયક રૂપાય-દુશ્વેષ્ટારૂપ અશુભ
 સ્પયોગથી નિવૃત્ત થવું-દૂર રહેવું-અટકવું અને શુભ સ્પયોગરૂપ
 સરાગ ચારિત્રમા જે પ્રવૃત્તિ કરવી-ઉપાદેય શુદ્ધિ કરવી તેને
 ચારિત્ર જાણવું વ્યવહાર નયે દેશત્રત, સર્વત્રત, પાંચ સમિતી
 અને ત્રણ ગુપ્તિ-તે આ ચારિત્રનુ મ્યરૂપ છે અને તે જિત્ત ભગ-
 વાને કહેલું છે ૪૫

સરાગચારિત્રસાધ્ય વીતરાગ ચારિત્રનું સ્વરૂપ—

સૂત્ર—(ગાથા)

વહિરવિંમતર કિરિયારોહો ભવકારણપ્પણાસટ્ટ ॥
 ણાણિસ્સજ જિણુત્ત ત પરમ શુદ્ધચારિત્ત ॥૪૬॥

અર્થ —સસારના કારણરૂપ વિભાવ પરિણામ રાગ-
 દ્વેષ મોહનો વિનાશ કરવા માટે શુભાશુભ કાયવ્યાપાર તથા
 શુભાશુભ વચનવ્યાપારરૂપ ગ્રામ ક્રિયાનો અને મનોવિરત્ત્યરૂપ
 આભ્યંતર ક્રિયાનો જે રોષ-સયમ તે જિનભાષિત વીતરાગ
 ચારિત્ર છે આ ચારિત્રનેજ શુદ્ધોપયોગરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર
 કહે છે ૪૬

પ રીતે ॥ ગાથાઓથી રત્નત્રયરૂપ માંભમાગ કહ્યો,
 હવે ચાર ગાથાઓથી ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેયનું
 સ્વરૂપ કહે છે તમા પ્રથમ ધ્યાનફલવચન—

સૂત્ર—(ગાથા)

દુવિહ વિમુરસ્યહેઽજ્ઞાણે પાઙ્ગણદિ જ મુળી ણિયમા ॥
 તમ્હા પયત્તચિત્તા જૂય જ્ઞાણ સમજ્ઞસહ ॥૪૭॥

અર્થ —વ્યગ્રહાર તથા નિશ્ચય-પ્રવચનને મોક્ષનું
 કારણ એવા રત્નત્રયને મુનિ, પોતાના ધ્યાનસ્થાની અવશ્ય પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે, માટે હે મન્ય જીવો? મનને એકાગ્ર કરી-વશ
 કરી, તમે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો ૪૭

ध्यातानु लक्षण —

सूत्र—(गाथा)

मा मुञ्जह मा रज्जह मा दूसह इष्ठणिष्ठ अत्थेसु ॥
थिरमिच्छह जइ चित्त विचिच्छ आणप्पसिच्छीए ॥४८॥

अर्थ — जो तमारे विचित्र—अनेक प्रकारना ध्याननी सिद्धि प्राप्त करी होय—मनने ध्याननिष्ठ करबु होय अने सर्व प्रकारे मनने स्थिर करबु होय तो कोइ पण इष्ट—अनिष्ट अर्थो विषयोमा तमे मोह न करो, राग न करो अने द्वेष न करो भाव ए ठे के, इष्ट के अनिष्ट कोइ पण विषयमा मोहबुद्धि एटले भ्रातिभावनो त्याग करवो जोइए, रागबुद्धि एटले उपादेय बुद्धिनो त्याग करवो जोइए तथा द्वेषबुद्धि एटले हेयबुद्धिनो पण त्याग करवो जोइए, अर्थात् ध्याता पुरुषे इष्ट अनिष्ट वस्तु तरफ राग—मोह—द्वेषनो त्याग करी केवल उदासीन रहेबु जोइए, जेही मन स्थिर थायछे अने ते द्वारा ध्याननी सिद्धि धता परम निर्विकल्प समाधिनु सुख प्राप्त थाय छे, ४८

पदस्थ—पिंडस्थ—रूपस्थ—स्वरूपातीत—ए चार प्रकारना ध्यातानु स्वरूप कहे छे, तेमा प्रथम पदस्थ ध्यान —

सूत्र—(गाथा)

पणतीससोलछप्पण-चउदुगमेगं च जवह उझापह ॥
परमेद्विवाचयाणं अण्ण च गुरुवण्सेण ॥४९॥

अर्थ:—‘नमो अरिहताण’ यी ‘सत्त्वसाहूण’ त्या सुधीनो पात्रीस अक्षरनो जाप, नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्याय-सर्वसाधुस्य’ ए सोळ अक्षरनो जाप, ‘अरिहतसिद्ध’ ए छ अक्षरनो जाप, ‘असिआउसा’ ए पाच अक्षरनो जाप, ‘अरिहत’ ए चार अक्षरनो जाप, ‘सिद्ध’ ए वे अक्षरनो जाप तथा ‘ॐ’ ए एरु अक्षरनो जाप—आ सर्व परमेष्ठिनाज वाचरु पद छे माटे हे आत्मन्! एमानु कोइपण पद लइ तु पदस्थ ध्यान कर, अथवा बीजु जे कइ गुरना उपदेशयी तने प्राप्त थाय ते सर्व परमेष्ठि वाचरु पदोनु यथाविधि तु ध्यान कर ४९

अरिहतादि पच परमेष्ठिनु ध्यान करवा योग्य स्वरूप —
सूत्र—(गाथा)

णट्टचउघाडकम्मो दसणसुहणाणवीरियमओ य॥
सुहदेहतथो अप्पा सुद्धो अरिहो विचितेज्जो ॥५०॥

अर्थ:—जेना चार प्रकारना घातिकर्मो मूळयी नाश पाम्या छे अने ते घातिकर्मना क्षययी अनतदर्शन, अनतसुख, अनतज्ञान तथा अनत वीर्यमयपणाने जे पामेल छे ते शुभ देह औदारिक शरीरमा रहेलो अरिहत आत्मा शुद्ध छे—निष्कलक छे, अर्थात् शुभा-वृषा-भय-राग-द्वेष-मोह-चिंता हास्य-रोग-मृत्यु-शोक-खेद-मद-अरति-विस्मय-जन्म-निद्रा-विषाद-ए अन्तर दोषोयी रहित छे आ शुद्ध अरिहत परमात्मानु ध्यान करवु, ५०

સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનુ ધ્યેય સ્વરૂપ —
સૂત્ર—(ગાથા)

ણઠ્ઠકમ્મદેહો લોચાલોચસ્સ જાણઓ દઢા ॥
પુરિસાચારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાણહ લોચસિહરતથો ॥૫૨

અર્થ.—વિભાવપરિણતિ એવા ભાવ કર્મરૂપ કારણના અભાવથી જેના જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મો તથા ઔદારિક શરીરાદિ રૂપકર્મો નાશ પામ્યા છે તે સિદ્ધરૂપ આત્માનુ ધ્યાન કરવું, ભાવ એ છે કે, શુદ્ધોપયોગના મહિમાથી આઠ કર્મો તથા શરીરની ઉપાધિથી રહિત એવું અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમુક્ત માત્ર થાય છે. ઘઘી તે સિદ્ધાત્મા લોકાલોકરૂપ સમગ્ર જોય વસ્તુને પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જાણી શકે છે, દર્શનશક્તિથી સર્વનો દ્રષ્ટા-દર્શન કરનાર અને છે, અને પુરુષ આકૃતિએ પરિણમે છે જો કે નિશ્ચય દૃષ્ટિએ સિદ્ધાત્મા અમૃત છે-નિરાકાર છે-નિરજન છે તો પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ ચરમ શરીરથી કંઈક ઓઢો પુરુષાકારે પરિણમે છે. આ સિદ્ધાત્મા, લોકશિખર-સિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજનના ચોવીસમા ભાગમા લોચની અતે સ્થિતિ કરી રહ્યો છે ૫૧

આચાર્ય-પરમેષ્ઠિનુ ધ્યેય સ્વરૂપ —
સૂત્ર—(ગાથા)

દંસણણાણપ્પહાણે વીરિયચારિત્તવરતવાચારે ॥
અપ્પ પર ચ જ્ઞજ્ઞ સો આચરિઓ .

અર્થ —જે આચાર્ય નિશ્ક્રિતાદિ આઠ પ્રકારના દર્શનાચારમા, કાલાધ્યયનાદિ આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાચારમા, મનોગુપ્તાદિ શક્તિ વિશેષરૂપ ત્રણ વીર્યાચારમા, ત્રણ ગુપ્તિ તથા પાંચ સમિતિરૂપ આઠ પ્રકારના ચારિત્રાચારમા અને અન-જ્ઞાનાદિ ૩ પ્રકારના વાચ્ય તપાચારમા તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિ છ આશ્રયતર તપાચારમા—એમ પાંચ પ્રકારના આચારમા પોતાને તથા ધીજાને યોજે છે—પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપે પાંચે આચારોનું પાલન કરે છે, તથા ધીજાને પઢાવે છે તેવા આચાર્ય પર-મેષ્ટિનું ધ્યાન કરવું. ૫૨

ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠિનું ધ્યેયમ્બરૂપ—

મૂત્ર—(ગાથા)

જો રયણત્તયજુત્તો ણિચ્છ ધમ્મોવદેસણે ણિરદો ॥
સો ઉજ્જાઓ અપ્પા જદિવરવસહો ણમો તસ્સ ॥૫૩॥

અર્થ—જે ઉપાધ્યાયરૂપ આત્મા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નોવી યુક્ત છે, ૫૩ દ્રવ્ય-પચાસ્તિકાય-સપ્તતત્ત્વ-નવ પદાર્થરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કરવામા નિત્ય આસક્ત છે અથવા ‘કેવલ આત્મા ઉપાદેય છે અન્ય સર્વ હય છે’ इत्यादि નિશ્ચય ધર્મનો નિત્ય ઉપદેશ કરે છે અથવા સમાદિ દશ પ્રકારના યતિ ધર્મનો તથા દર્શનવિશુદ્ધિ આદિ ૧૧ પ્રતિમારૂપ ગૃહસ્થ ધર્મનો વ્યવહારગ્રી ઉપાદેય સ્વરૂપે નિત્ય ઉપદેશ કરે છે અને પચેષ્ઠિયને જિતનારા સર્વ શ્રેષ્ઠ યતિઓ—સાધુઓમા શ્રેષ્ઠ છે તે

ઉપાયાય આત્માને નમસ્કાર, અર્થાત્ આવા પ્રકારના ઉપા-
ધ્યાયનુ ધ્યાન કરવું ૫૩

સાધુ પરમેષ્ઠિનુ ધ્યેયસ્વરૂપ —

સૂત્ર—(ગાથા)

દંસણનાણસમગ્ગ મગ્ગ મોક્ખસ્સ જો હુ ચારિત્ત ॥
સાંધયદિ ણિચ્છસુદ્ધ સાહૂ સ મુણી ણમો તસ્સ ॥૫૪॥

અર્થ —તત્ત્વને જાણનાર જે સાધુ, સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્ય-
ગ્જ્ઞાનસહિત એટલે અને મોક્ષના માર્ગરૂપ એટલે શુદ્ધ ચારિત્ર નિત્ય
સાથે છે તેમને નમસ્કાર હો. આવા ચારિત્ર્યનિષ્ઠ સાધુ ધ્યાન
કરવા યોગ્ય છે. ૫૪

પ રીતે પણ પરમેષ્ઠિના વ્યવહાર દૃષ્ટિય ધ્યેયસ્વરૂપ
કાઘા હરે નિશ્ચયદૃષ્ટિય જ્ઞાન કહેવામા આવે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

જ કિચિ વિચિતિતતો ણિરીહવિત્તી હવેજદા સાહૂ ॥
લઙ્ઘણય એયન્ત તદા હુત તસ્સ ણિચ્છય ડ્રાણં ॥૫૫॥

અર્થ —જ્યારે કોઈ ચાતા સાધુ, હરકોઈ પદાર્થને
કેવળ શુદ્ધાત્માસ્વરૂપ ચિંતવે છે— યાવે છે અને નિરીહવૃત્તિ
વને છે—સમગ્ર વાગ્ર-વિકલ્પથી રહિત હોઈ—સમગ્ર તાત્પર્ય આ-
ભ્યંતર ગ્રંથિઓથી મુક્ત થાય છે—કેવળ ઉદાસીન સ્વરૂપ બની
રહે છે, તેમજ પરમ એકત્વ ભાવ—અદ્વૈતભાવને પામી દ્વિત્વા
ભાવથી રહિત થઈ નિર્વિકાર સ્વરૂપ થાય છે ત્યારે તે મુની

શ્વરને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુખના સમુદ્રસમાન નિશ્ચય ધ્યાન થયું છે એમ સમજવું, અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સામાધિરૂપ પરમ સમાધિના પરમ સુખમા જે નિમગ્નતા તે નિશ્ચય ધ્યાન છે. ૫૫

શુભાશુભ મન વચન-કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ
 કરવાથી આત્માને વિશુદ્ધ પરિણતિમાં સ્થિ
 રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દ્વારાજ ધ્યાતા
 પુરુષને નિશ્ચયધ્યાન પ્રકટે છે, પણ
 આશયથી કહે છે —

સૂત્ર—(ગાથા)

મા ચિદ્રહ મા જપહ મા ચિંતહ કિપિ જેણ હોઈ થિરો।
 અપ્પા અપ્પમિ રઓ ઇણમેવ પર હવે જ્ઞાણ ॥૫૬॥

અર્થ —હે આત્મન્ ! શુભાશુભ ચેષ્ટારૂપ કાયવ્યાપાર
 મા તુ સ્થિતિ ન કર. હે મન્યુ જીવ ! શુભાશુભ અતર્જલ્પ તથા
 બહિર્જલ્પરૂપ વચન વ્યાપારને તુ ન કર અને શુભાશુભ વિક-
 લ્પરૂપ મનોવ્યાપારને પણ તુ ન કર, જેથી-જેટલે શુભાશુભ
 કાયવ્યાપાર, વચનવ્યાપાર તથા મનોવ્યાપારના પરિત્યાગથી
 પરમસ્થિર થાવને તુ પામી શકીશ નિશ્ચલ પરિણામરૂપ સમાધિ
 સુખના અનુભવને અનુભવી શકીશ કેમકે મન-વચન-કાયાના
 વ્યાપારનો નિરોધ કરવાથી આત્મા, પોતાના શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમા
 રમણ કરે છે-મગ્ન બને છે. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમા જે આ લીનતા
 તેજ પરમ નિર્વિકાર ષ્ટુ નિશ્ચય ધ્યાન છે એમ સમજવું. ૫૬

हवे ध्याता पुरुषने तप श्रुत-व्रतरूप ध्यान सामग्रीनो
व्यवहार अवश्य उपादेय छे ए ध्यातने दृढ करे छे -

सूत्र--(गाथा)

तवसुदवदव चेदा ज्ञाणरहधुरधरो हवे जम्हा ॥

तन्ह तत्तिटयरदा तच्छधीए सदा होह ॥५७॥

अर्थ:—हरकोड आत्मा, गह आभ्यतर भेदधी धार
प्रकारना व्यवहार तपवडे तथा ए व्यवहार तपधी साध्य
इच्छानिरोरूप निश्चय तपवडे जो युक्त होय छे, तेमज आ-
चाराग आदि द्रव्य श्रुतधी तथा आत्मज्ञानरूप भाव श्रुतधी
जो युक्त होय छे अने पचमहात्रतादि द्रव्यत्रतधी तथा भाव
त्रतधी जो युक्त होय छे तोज ध्यानरूप रथनी घुरा रहवाने
समर्थ यह शक्ते छे-तोज ध्यानमा एकाग्र तथा एरुनिष्ठ यह
शक्ते छे, माटे ए ध्याननी लब्धि-प्राप्ति माटे सदा सर्वकाल
तप, श्रुत तथा व्रतमाज आसक्त रहेतु जोइए, भाव ए छे के जो
शुद्ध ध्यानसंपादन करवानी अभिलाषा होय तो तप-श्रुत-
व्रत ए त्रणमा तल्लीन यह जोइशे-ते तरफ सपूर्ण प्रेम करवो
जोइशे-ए त्रणेने उपादेय तरीके अवश्य स्वीकारना पडशेज
दाखला तरीके, भरत चक्रवर्ती महाराजा फक्त च घडीमाज
मोक्षे गया ए प्रभाव पण विषयरूपायनिवृत्तिरूप क्षणमात्र-
स्थायी व्रतनोज तेमणे व्रतपरिणाम ग्रहण करी जिनदीक्षा
स्वीकारीने लोच फर्यो के तुरतज मुक्तिपद प्राप्त थयु, आरो

तप-श्रुत-व्रतनो महिषा उ० माटे ध्याता पुरये ध्यानसामग्री
 तरीके तप, श्रुत तथा व्रतनो अवश्य स्वीकार करवो ५७
 छेयते प्रयक्तां पोतानी लघुता-निरभिमानिता दशांघे छे —

सत्र—(गाथा)

द्वसंगहमिण मुणिणाहा ॥

दोसससयचुदा सुयपुण्णा ॥

सोधयंतु तणुसुत्तधरेण ॥

णेमिचदमुणिणा भणिय ज ॥५८॥

अर्थ -जे आ द्रव्यसंग्रह ग्रंथ, अल्प श्रुतधर अल्प मात्र श्रुतने
 धारण करनारा मुनि नेमिचद्रे कणो उ०-रच्यो छे तेने राग-
 द्वेष-मोह-ए दोषोधी तथा सशयादि मिथ्या ज्ञानधी रहित
 एवा श्रुतपूर्ण-श्रुतज्ञान पूर्ण मुनिनाथो-मुनीश्वरो शोधी छेजो-
 आ ग्रन्थमा जे कोइस्थले विरुद्ध शब्द के विरुद्ध शब्दार्थ मूकी
 देवायो होय ते बदल योग्य शब्द के योग्य शब्दार्थ मूकीने
 सुधारी छेजो ५८

इति श्री द्रव्यसंग्रह प्रथमा “ मोक्षमाग प्रतिपादक ”

ए नामनो अध्याय ३ त्रीजो समाप्त

शुद्धिपत्र

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
करग	करग	१०	१७
गुठाणामा	गुणठाणामा	१७	१८
जन्द	शब्द	१९	१५
ग्वन	सून	२०	२
तेओना	तेओनी	२३	१३
आ लोनाकाश	आ अलोकामाश	२६	१
होयो	होवु	३१	१०
करन	करता	३२	११
परमाणु	परमाणु	३५	७
मृपावाद	मृपावाद	२९	१३
जेरा	जेवा	"	१४
भावाध्वना	भावाध्वना	"	१७
इयरा	इयरो	४०	१४
प्रदेशयन्ध	प्रदेशयन्ध	४२	१२
हेउ	हेऊ	"	१८
६४	३५	४३	१३
भावसवर	भावसवर	४४	१०
भायसवर	भावसवर	"	१३
जीव	जीव	"	१८

तप-
तरीके
छेप

अनुष्टुप	गुण	शृणु
अनुष्टुप	अनुष्टुप	१८
गृध्रगमा	गृध्रगमा	१९
गुण्य	गुण्य	१९
		१९
अनुष्टुप	अनुष्टुप	२०
अना	अना	२१
मामाग्या	मामाग्या	२२
अनुष्टुप	अनुष्टुप	२३
द्विष्ट	द्विष्ट	२४
अनामय	अनामय	२५
मोक्षमाग	मोक्षमाग	२६
अनिष्ट	अनिष्ट	२७
मन्त्रमागुन्य	मन्त्रमागुन्य	२८
द्विष्ट	द्विष्ट	२९

धारण
द्वेप-१
एवा
आ ३
देवार
सुधा

